वंगवीर
सुरेशचंद्र विश्वास.

वंगवीर

सुरेशचंद्र विश्वास.

विचित्रघटनापूर्ण जीवनचरित्र.

पत्ता–जोशीबंधु, संगमनेर, जि. नगर.

किंमत ८ आणे.

❀ वंगवीर सुरेशचंद्र विश्वास ❀

अमेरिकेंतील हिंदी सेनापती.

जन्म १८६१] [मृत्यु १९०६.

परीक्षण वगैरत याकरितां.
ता. २४-६-

वंगवीर सुरेशचंद्र विश्वास.

[विचित्र घटना पूर्ण जीवन चरित्र.]

स म र्प ण

कालौघानें अनवस्थ पदास पोंचलेल्या भारत मातेला
तिचे रामकृष्णकालीन महत्पद मिळावें म्हणून
कायावाचामनेंकरून झटणारे सर्व
मुसुक्षू हिंदपुत्रांस हें पुस्तक
प्रेमादरानें अर्पण
केलें आहे.

अनुवादक—

प्रकाशकः---शंकर गंगाधर जोशी,
संगमनेर जि. नगर.

मुद्रकः—लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे, 'हनुमान' प्रेस,
३००, सदाशिव पेठ, पुणें.

अनुवादकाचे दोन शब्द.

वीरपुरुषांचीं चरित्रें वाचून वाचकांच्या हृदयांत वीरतेचा संचार होऊन त्यांचीं उचंबळून कार्योन्मुख व्हावीं हें साहजीक आहे. भीष्मार्जुनतुल्य वीर प्रसवणारी ही भारतभूमि परदास्यामुळें स्वावलंबन व आत्मतेज विसरली, हा ज्या कालाचा महिमा, तोच काल तिला सुषुप्तींतून जागृतावस्थेच्या आजच्या कलेंत पाहत आहे.

सुमारें पंचवीस वर्षांपूर्वींच्या काळाच्या उदरांत पूर्वगोलार्धावरील एका अवनतदेशांत जन्मून, पश्चिमगोलार्धावरील एका प्रचण्ड प्रजासत्ताक राज्यांत स्वावलंबनानें व आत्मबलानें एक वीर प्रसिद्धीस आला. ज्या-बंगाली राष्ट्रास लॉर्ड मेकॉलेसाहेबानें "भागूबाई" (Effeminate) या शब्दानें हिणविलें, त्याच देशांत असा वीर निर्माण व्हावा हें मह-द्भाग्य होय. या पुरुषाचें विचित्र–घटनापूर्ण असें चरित्र इंग्रजी, बंगाली, पोर्तुगीज, हिंदी इ. अनेक भाषांत छापून प्रसिद्ध झालें आहे. वीरतेचें बाळकडू प्यालेल्या महाराष्ट्रीय वाचकांपुढें त्या वंगवीराचें चरित्र ठेवावें हाच हेतु धरून त्याचा अनुवाद केला आहे. हा प्रयत्न महाराष्ट्रापुढें ठेव-तांना त्यांतील दोष तेवढे माझे आहेत व ग्राह्य तें मला सुबुद्धि देणाराचें आहे हें प्रांजलपणें कबूल करावें लागतें.

ज्या सत्पुरुषाचे सहवासानें ही प्रतिकृति अस्तित्वांत आणण्याची भावना झाली व ज्यांचे सान्निध्यानें हा प्रयत्न आहे या स्वरूपांत पुढें आणता आला, त्या गुरुवर्यांचे मनःपूर्वक आभार मानून प्रकाशनासंबंधीं पुष्कळ तसदी घेऊन ती तडीस नेली, त्याबद्दल पुणें येथील मॅनेजर चित्रशाळा व हनुमान प्रेस यांचे आभार मानून हे शब्द संपवितों.

वर्षप्रतिपदा,
दुंदुभी सं. १८४४. संगमनेर. } अनुवादक.

प्रस्तावना.

—*:०:*—

माझे मित्र श्री. शंकर गंगाधर जोशी यांनीं [redacted]ं मराठी भाषांतर केलेल्या ' कर्नल सुरेश विश्वास'चे चिमुकले चारित्रास प्रस्तावना लिहिण्याचें काम मीं मित्रेच्छा म्हणून पत्करलें आहे. वास्तविक पहातां, त्यांचे पुस्तकास प्रस्तावनेची गरज नाहीं. कारण; तें चरित्र आहे तरी नवल कथेसारखें मनोरंजक आहे, व तसेंच तरुणांस बोधप्रद व स्फूर्तिदायकही आहे. परंतु वाढती वहिवाट व कांपरें कन्यावात्सल्य ह्यांच्या पुस्तक कर्त्यांवरील जोड जबरदस्तीचें फळ मला भोगावें लागत आहे ! आपल्या प्रथम कृतिकन्येच्या पहिल्या सासरचे पाठवणीचे वेळीं कोणत्या लेखक पित्याचें हृदय कातर होत नाहीं ? पण सुख दुःखाचे मोहक मिश्रणाचे अशा प्रसंगीं, एखादी मुरलेली मावशी काकी न मिळाल्यास, पाठराखणीचें काम एकाद्या तरुण ताईमाईच्या अननुभवाचेच बोकांडीं पडतें. तसाच कांहींसा माझ्या प्रस्तावनेचा प्रकार आहे, तिच्या हातून पुरेशी पाठराखणी न झाली तर तो दोष माझा नसून ग्रंथकर्त्यांच्या पक्षपाताचा आहे. असो.

आतां अलंकार, उपचार विनोद बाजूला ठेवून वाचकांना विशेषतः तरतरीत तरुण विद्यार्थ्यांना माझें मनापासून असें सांगणें आहे कीं हें पुस्तक अवश्य वाचा. एकदा सुरवात केलीत म्हणजे साग्र वाचायला सांगणें नको. एका पुढें एक रोमहर्षण प्रसंग वाचीत जातांना तुमचें कुतूहल सारखें जागतें व धांवतें राहील, नेत्र विस्फारित होतील, हृदय प्रस्फुरित होईल; व न कळत वेगानें ठेपलेला ' समाप्त ' शब्द पाहून तुमची अतृप्त उत्कंठा ' शाबास वंगवीर, शाबास हिंदपुत्र ' असें उद्गारील ! '

पाश्चिमात्य मेकॉलेच्या दुर्विदग्धदर्पानें आमच्या वंगबंधूंना सरसकट कृष्णकारस्थानी भागुबाई ठरवून २५ वर्षें झालीं असतील नसतील इतक्यांत त्या धिक्काराच्या निधड्या निषेधाचा जिवंत जबाबच जणूं वंगभूमीच्या हृदयांतून ' सुरेश विश्वास ' उद्भवला, व त्यानें आपल्या बिन

भांडवली बहुरूपी बहादुरीचा झेंडा पश्चिमेंत उभारून तेथें धन्यता मिळ-विली व आपल्या मातृभूमीचें मुख उज्ज्वल केलें, ह्याबद्दल कोणत्या हिंद-पुत्राला स्वतःच्या सख्ख्या भावाच्या विजयासारखा सप्रेमाभिमान वाटणार नाहीं ? इंग्रजांच्या इतिहासरासिक म्हणवणाऱ्या आमदानींत झालेल्या ह्या ऐतिहासिक, अर्वाचीन वंगवीराचें चरित्रहि इतकें संक्षिप्त व त्रुटितच हातीं लागावें हें शोचनीय आहे.

आज काल अशा पुस्तकांची, म्हणजे प्रसह्यकारी पराक्रम, विजयी-वीर्य, सफल साहस, यांच्या खऱ्या व काल्पनिक कथांची गरज फार आहे. देश दीर्घ निद्रेंतून जागा झालेला आहे; मुख्यतः त्याच्याच अज्ञानानें व द्वैतानें त्याच्यावर पडलेल्या भयंकर अर्थहानि व तीहून भयंकर मानहानि करणाऱ्या दास्यशृंखला त्याला दुःसह झाल्या आहेत. व त्या कशा तोडव्यात ह्या विवंचनेंत तो तडफडत आहे. अशा काळीं हृदयाला विसविशीत करणाऱ्या पानूचट प्रेमकथा नको आहेत; तर पुरुषार्थप्रवण करणाऱ्या, हृदय वज्रदृढ बनविणाऱ्या, स्वातंत्र्यसंग्रामोत्सुक करणाऱ्या वीरकथा आमच्या तरुण तरुणींच्या मनाचें खाद्य झाल्या पाहिजेत. तशा-पैकीं ही एक सत्यकथा आहे, एवढें सांगितलें म्हणजे आणखी शिफारशीची जरूर नाहीं. कर्नल विश्वास एक बंगाली वीर होऊन गेला, किंबहुना सर्व हिंदभूमीच्या प्रेमाभिमानास पात्र होऊन गेला. हें जरी खरें आहे तरी त्याच्या चरित्रांतील सर्वच गोष्टी अनुकरणीय आहेत असें समजूं नये.

ह्या चरित्रांतील निरनिराळ्या प्रसंगांत ग्राह्याग्राह्य काय आहे हें प्रायः उघडच दिसणारें आहे, तथापि प्रस्तावनालेखकाचें कर्तव्य म्हणून दोन तीन गोष्टींचा उल्लेख करतों.

१ कुमारवयांतील हूडपणाविषयीं—हा गुण अनेकवेळां कैरीच्या चिकाळ तुरट आंबटपणासारखा असतो हें समजून पालक व शिक्षक यांनीं अशा तरुणांशीं सुजाण सहानुभूतीचें वर्तन ठेवल्यास सुपरिणाम हो-ण्याचा संभव पुष्कळ आहे. निदान कुपरिणाम सहसा होणार नाहीं. दुसऱ्यापक्षीं; जसें लो॰ टिळक पुष्कळ सुपारी खात, म्हणून लोकमान्य होण्यासाठीं सुपारीचें आडमाप व्यसन लावून घेणें मूर्खपणाचें होईल;

तसेंच, कांहीं उनाड मुलें मोठेपणीं विश्वास, क्लाइव्ह यासारखी पराक्रमी निपजतात म्हणून बुद्ध्या उनाड बनण्याचें मुलांनीं मनांत आणूं नये.

२ कामिनी व कादंबरी यांचा मोह अत्यंत दुर्निवार आहे, योगी तपस्वी यांनाहि दुर्जय आहे. हें जाणून असल्या मोहांविषयीं झुंजार शौर्यापेक्षा, पळपुटा विवेकच चांगला हें लक्ष्यांत धरून नेहमीं वागावें. साध्या शब्दांनीं सांगावयाचें म्हणजे दारू व वेश्या यापासून नेहमीं दूर रहावें. या दोन बाबतींत विशेषतः परदेशीं जाणाऱ्या तरुणांनीं विवेक व आत्मसंयमन धरणें फार जरूर आहे. आपल्या वर्तनानें स्वतःचे अब्रूबरोबरच स्वदेशाचीहि अब्रू राखणें किंवा वाळविणें आपलेवर अवलंबून आहे, हें त्यांनीं कधींहि विसरूं नये.

३ कदापि स्वधर्माचा त्याग करूंनये;इतर धर्मांविषयीं अनादर नसावा; किंबहुना पूज्यभाव धरावा. सर्व धर्मांचें सार, रहस्य एकच आहे हें जाणावें. सर्व धर्म ज्यानें केले त्यानेंच आपल्याला एका विशिष्ट धर्मात जन्मास घातलें म्हणून आपल्या ह्या जन्माचें सार्थक ह्याच धर्माचे दुरभिमानरहित, सुजाण निष्ठेच्या आचरणांत आहे हें लक्ष्यांत ठेवावें.

‘ न जातु कामान्न भयान्न मोहात् धर्मंत्यजेज्जीवितस्यापिहेतोः ’

अर्थ—कामासाठीं, भयासाठीं मोहामुळें, किंबहुना जीव वाचविण्यासाठींहि स्वधर्माचा त्याग करूं नये.

हें शास्त्रवचन सतत मनांत वागवावें.

शेवटीं, परमेश्वरापाशीं अशी प्रार्थना करतों कीं श्री. जोशी ह्यांनीं ज्या मुख्य हेतूनें हें पुस्तक लिहिलें तो, म्हणजे तरुण विद्यार्थ्यांस सन्मार्गास लावण्यास यथाशक्ति मदत करणारी सरस्वतीसेवा करावी; त्यांचा हेतु उत्तरोत्तर अधिक सफल होवो व त्यांस धनकीर्तींचा, महाराष्ट्र वाङ्मयास त्यांचे हस्तें सद्‌ग्रंथाचा, व वाचकांस मनोरंजनासह बोधाचा लाभ होवो.

संगमनेर
१८४३
रामदासनवमी.

देवीदास भास्कर लेले, बी. ए.
हेडमास्तर पेटिट हायस्कूल,
संगमनेर, जि. नगर.

वंगवीर सुरेशचंद्र विश्वास.

२ नादिया व तेथील रहिवाशी.

बंगाल प्रांतांत नदिया परगण्यासारखा सर्वसंपन्न परगणा दुसरा क्वचितच असेल. याचें प्राचीन नांव नवद्वीप होतें. या जिल्ह्यांत सेन घराण्यांतील राजाचे वेळेपासून विद्वान् व गुणी लोक होत आले. या जिल्ह्याची कीर्ति त्याकाळीं चोहोंकडे दुमदुमत होती. हा जिल्हा अद्यापिहि आपली कीर्ति तशीच कायम राखून आहे. याठिकाणीं संस्कृत विद्येचा प्रचार, बनारस (काशी) किंवा विक्रमपूर (उज्जयिनी) या शहरांप्रमाणेंच चालूं आहे. इतकेंच नाहीं, तर नवद्वीप हें महात्मा गौराङ्ग यांची जन्मभूमि आहे.

महात्मा गौराङ्ग ही एक दिव्य विभूति होती. त्यांचे विचार निरंतर आपले राष्ट्राचे उन्नतीकडे लागलेले असत. त्यांची श्रेष्ठता, औदार्य व धार्मिक प्रवृत्ती यांविषयीं प्रशंसा न करणारा एकही हिंदु नाहीं. अधर्म-रूपी समुद्रात बुडत असलेली हिंदुधर्माची नौका त्यांनीं सुखरूप पैलतीराला नेली हें प्रत्येकास कबूल करावें लागेल. तो काळ असा भयंकर होता कीं, लोकांची ईश्वरावरील श्रद्धा देखील उडाली होती, आणि मुसलमान लोकांनीं हिंदूंना जुलमानें बाटवून मुसलमान करणें हेंच कर्तव्य समजून, चोहीकडे धुमाकूळ चालविला होता. जरी आपण महात्मा गौराङ्ग यांना देवाचा अवतार न मानिलें, तरी ती एक अलौकिक अशी व्यक्ति होती यांत मुळींच संदेह नाहीं. ह्या महात्म्याचा अवतार होऊन त्यावेळीं धर्माचा उद्धार न होता तर त्या भागांत आज धर्माचा ठावठिकाणही दुर्मिळ झाला असता. तेव्हांपासून नवद्वीप हें तीर्थयात्रेचें एक

मोठें स्थान समजलें जात आहे. अलीकडे त्याचें नांव बदलून नदिया नांवानें तें प्रसिद्ध आहे. सर्व बंगाल इलाख्यांत अद्यापि त्याची महति सर्वमान्य आहे. याचें कारण तेथील लोकसंख्या मोठी हेंच केवळ नसून, ज्या प्रसिद्ध पुरुषांनीं स्वदेश व स्वाभिमान कायम राखण्याकरितां आपलें जीवित तृणवत् लेखिलें, अशा थोर व प्रसिद्ध पुरुषांची ही जन्मभूमि आहे, हेंच होय. बंगालप्रांताचे मध्यभागीं असल्यामुळें या परगण्याची सुस्थिति आहे.येथें निळीची लागवड अतिशय होत असल्यामुळें परदेशी व्यापाऱ्यांचे पांढरे पाय प्रथम येथेंच लागले. ज्या जुलुमानें इंग्रजी व्यापाऱ्यांच्या धवल कीर्तीला काळिमा लागला, व ज्या जुलुमानें बंगाल इलाख्यांतील कित्येक जिल्ह्यांतील लोक गुलामगिरींत खिचपत होते, त्या जुलुमाचें नदिया हेंच मूळ स्थान होय. या परगण्यांत विश्वास नांवाच्या घराण्यांतले लोक रहात असत. या घराण्यांतील लोक मध्यम स्थितींतील होते. ते फार प्रसिद्धीस आलेले नव्हते, तसेंच तें श्रीमंतही नव्हते; तथापि आपल्या गरीब दुबळ्या शेजाऱ्यांच्या संरक्षणाकरतां त्यांनीं आपलें सर्वस्वाचा त्याग करून गोरे मळेवाले लोकांशीं झगडा सुरू केला होता. वारंवार या वीर पुरुषांवर तसेंच सत्यप्रिय देशभक्तांवर परकीयांचे अघोर हल्ले होत असत व त्यांचे-जवळ शस्त्रबल व मनुष्यबल नसल्यामुळें त्यांचा मधून मधून सत्यानाश केला जात असे. दुष्ट शत्रूंनीं त्यांचे घराची लूट करीत असावें व त्यांच्या स्त्रियांवर अत्याचार करीत असावे ! हरहर काय, त्या निःशस्त्र वंग-बंधूंची दुर्दशा ! इंग्रज सरकारनें जात्या पापभिरु मनुष्याचीं शस्त्रास्त्रें काढून घेण्यांत कोणता पुरुषार्थ साधला ? तथापि धन्य त्या वीरशिरोमणी वि-श्वास घराण्यांतील लोकांची. त्यांनीं जिवांत जीव असेपर्यंत झगडा बंद केला नाहीं व ते धैर्यानें सारखे लढत राहिले. त्यांनीं परोपकार व धर्म या द्वयी-करितां अशी आश्चर्यजनक कर्तबगारी दाखविली, ही कांही कमी योग्य-तेची गोष्ट नाहीं. सरतेशेवटीं त्यांच्या या झगडण्यानेंच त्या परगण्यांतील निळीची लागवड करणारे गोऱ्या मळेवाल्यांचे भयंकर अत्याचार बंद झाले व त्यांची कर्तबगारी फळास आली. आसपास निळीचे मळे अस-ल्यामुळें त्या परगण्यांतील लोकांत हींवतापासारख्या शत्रूंनींही फार कहर उडविला आहे, तथापि शांतिपूर व किसनगंज येथील गवळी जातीचे लोक

लाठी फिरविण्यांत अद्यापहि कुशल आहेत; याची साक्षही पुष्कळ वेळा पटली आहे. तेथील बोदे व विशे नांवाचे डाकू लोक आजही महशूर आहेत. यांचें शरीर व बल फार अचाट असतें. आजच्या युगांतले हे भीमच होत. नदिया (नवद्वीप) व तेथील निवासी अशाप्रकारें सर्वगुणसंपन्न असें आज नांदत आहेत.

---

१ नाथपूर येथील विश्वास घराणें.

नाथपूर हें नदिया परगण्यांतील छोटेंसें गांव आहे. हें इच्छामनी नांवाचे नदीचें कांठीं किसनगंजपासून केवळ चौदा मैल दूर आहे. पूर्वी हें गांव नदिया परगण्याची राजधानी होतें व आजही या परगण्याचें हें मुख्य ठिकाण आहे. हें कांहीं फार मोठें किंवा प्रसिद्ध गांव नाहीं. तथापि नाथपुरांतील विश्वास घराण्यांतील पुरुष येथें कायमचे राहत आहेत व आपला पूर्वापार नांवलौकिक सांभाळून आहेत. ह्या पुरुषांना आपण कुलीन तसेंच लोकांचे पुढारी असल्याबद्दल तिळमात्रही गर्व नाहीं, व ते चुकूनही आपले शक्तीचें अवडंबर-प्रदर्शन करीत नाहींत. असें असूनही त्यांची कीर्ति चारी दिशेस फडकत आहे. ते फार शीलवंत, उदार, दानशूर तसेच धार्मिक आहेत; त्यांचें यशोबल वाळूंतील मनोऱ्याप्रमाणें अल्पकालस्थायी नाहीं तर हिमालयाप्रमाणें अचल व विस्तृत आहे. या पुराण व कुलीन घराण्यांत सुरेशचंद्राचा जन्म सन १८६१ मध्यें झाला. याचे वडील त्या वेळेस सरकारी कचेरींत नोकर होते. ते वैष्णव होते. नोकरी पेशामुळें त्यांचे घरीं राहणें फारसें होत नसें. जेव्हां ते कुठें बाहेरगांवीं नोकरीवर जात असत तेव्हां आपले कुटुंबांतील मंडळीस घरींच ठेवीत असत. यावरून असें ठरतें कीं त्या काळीं बंगाली लोकांना कोणत्याहि प्रकारचे कष्ट पडत नसत. मध्यम स्थितींतील बहुतेक लोक खेडेगावांत

राहून शेतकऱ्याप्रमाणें जीवनक्रम चालविणें पसंत करीत असत. कोणाचीही राजधानी अगर इतर मोठ्या शहरांत राहण्याची इच्छा त्या काळीं होत नसे. याचें कारण शहरांतील थाटाची राहणी व रीतरिवाज पाळतां पाळतां त्यांच्या नाका नऊ येत. म्हणून खेडेगांवांतील जे लोक शहरांतून नोकरीवर असत ते आपले कुटुंबास, मुलाबाळांस आपले बरोबर घेत नसत. या रिवाजामुळे ते आपले घरांतील पूर्वपरंपरा राखून व साधेपणा न सोडतां तेथें एकटेच जाऊन तात्पुरत्या रहिवाशाप्रमाणें रहात असत. वर्षांतून एकदोन वेळ आपले गांवीं येऊन आपले कुटुंबांतील माणसांस व शेजाऱ्यापाजाऱ्यांस येण्यानें आनंदवीत असत. अशा वेळीं शहरांतून गांवीं येणारे मनुष्यास व त्याचे आप्तेष्टांस किती हर्ष होत असेल ! व त्यांचे दिवस किती चटकन् निघून जात असतील बरें ?

---

३ जन्म व बालपण.

सरकारी नोकरीची बेडी पायांत असल्यामुळें गिरिशचंद्र यांना घरीं अधिक काळ रहातां येत नसे. त्यांना दोन मुलगे व तीन मुली होत्या. सुरेश हा त्यांचा जेष्ठ पुत्र. मुलाचे पाय पाळण्यांत दिसतात, या म्हणीप्रमाणें लहानपणापासूनच सुरेशला भीति ही कशी ती ठाऊक नसे. त्याची धिटाई इतर बालकांहून भिन्न होती. आगीनें चटका बसतो हें जाणून देखील आपलें बोट आगींत मोठ्या धिटाईनें तो धरीत असे. त्याचा क्रोध तर कांहीं विलक्षण असे. आपले मनाप्रमाणें एखादी गोष्ट न झाल्यास त्याचे डोळे रागानें लालबुंद होऊन जात व आपले मनाप्रमाणें काम होईपर्यंत त्याला चैन पडत नसे. परंतु मायेच्या गोड शब्दांनीं त्याचा मनावर क्रोध तेव्हांच विलयास जात असे. जें काम छडीचा धाक दाखवूनही तो करीत नसे, तें दोन चार गोड शब्दांनीं तात्काळ होत असे. सुरेश हा मृदु वचनाच्या पूर्ण अंकित असे, यांत बिलकूल शंका नाहीं.

वयानें त्याचे बरोबरीचे मुलांना जीं कामें करावयास कठीण, किंबहुना जीं त्यांचे हातून सिद्धीस जाणें देखील अशक्य तीं सुरेश चटकन व अनायासानें तडीस नेत असे. तो धिंगामस्ती करण्यांत इतका धिटावला होता कीं दांडगाई करतांना दररोज नव्या नव्या होणाऱ्या जखमांची त्याला मुळींच क्षिती नसे. फार उंचावरून उडी मारणें, कोसचे कोस दौड करीत जाणें, भिंती, तट व झाडें यांवर सरासर चढून जाणें, हे त्याचे दररोजचे साधारण प्रतीचे व सरावांतले खेळ होते. कित्येक पुरुषांचा जन्म दुसऱ्यांवर हुकूम चालविण्याकरितांच केवळ असतो तसाच आमचे चरित्रनायक सुरेश याचा जन्म वीर्यशाली होता. त्याचा शूरपणा, चपलता, करारीपणा इत्यादि सद्गुणांचा प्रभाव त्याच्या सोबत्यांवर इतका पडला होता कीं, ते स्वतः येऊन त्याला मुजरा करीत असत व त्याच्या आज्ञेची मार्गप्रतीक्षा करीत असत. यावरून हेंच उघड होतें कीं, सुरेशचे बालपणांतच नायक होण्यास लागणारे सद्गुण त्याच्या अंगीं विद्यमान होते.

---

४ बाळपणच्या गोष्टी.

कष्ट सहन करण्यांत सुरेश हा सर्वांहून अधिक होता. लहान मुलांना दिव्याचें तेज पाहून मोठी मौज वाटते हें आपण नेहमीं पहातों. असें एकही मूल नसेल कीं ज्यानें दिव्याच्या प्रकाशानें बोट जाळून घेतलें नसेल. सुरेश एक वर्षाचा असेल नसेल, अशावेळीं त्याचें दिव्यावर इतकें प्रेम असे कीं, आईनें रोखून धरून ठेविलें तरी तिचा डोळा चुकवून दिव्याचे तेजानें तो कधीं कधीं आपला हात भाजून घेत असे. एके दिवशीं सायंकाळीं आई घरांत कामकाज पहात असतां सुरेशनें रडण्यास आरंभ केला. त्यानें रडून रडून इतका आकांत केला कीं त्याला पलंगावर एकटें निजवून घरांत कामकाज करणें त्याच्या आईला बरें वाटेना. खोलींत काचेची नळी नसलेला एक मामुली दिवा जळत होता. तो अशा ठि-

काणीं असे कीं कोणीही मूल सहज हात लावूं शकेल. या सर्व गोष्टींचा विचार करून सुरेशला एकटें टाकून कुठें जावयाचें नाहीं, असा त्याच्या आईचा निश्चय असे. हा कधींना कधीं आपला हात भाजून वेईल याचा तिला नेहमीं धाक वाटत असे. त्या दिवशीं तिच्या मनांत सहज असा विचार आला कीं, दिव्याचे तेजावर हात धरला असतां भाजून दुःख होतें, हें त्याला एकदां कळलें कीं मग तो रडेल व पुनः कधींही दिव्या-जवळ जाणार नाहीं. विचारास कृतीचें रूप देण्यास तिचा हात पुढें सरसावला व तिनें त्याचें एक बोट दिव्यावर धरलें. पण चमत्कार हा कीं सुरेश रडला नाहीं किंवा त्याचे डोळयांत एकही अश्रू दिसला नाहीं. त्यावेळीं सुरेशनें आपलें अंतःकरण इतकें निष्ठुर केलें होतें कीं, पहाणारा-ला त्याचा हात भाजला आहे किंवा त्यास दुःख झालें आहे, हें त्याचे मुखावरून यत्किंचितही दिसले नसतें. त्याची ही स्थिति पाहून तिला फार आश्चर्य वाटलें. तिला प्रेमाचें भरतें आलें व पुनः कधींही सुरेशला शिक्षा करावयाची नाहीं असा तिनें कानाला खडा लाविला. त्यावेळीं सुरेश अवघा दोन वर्षें वयाचा होता.

सुरेशपेक्षां दुपटीहून अधिक वयाचे मुलांना देखील, जी अवघड गोष्ट करता येत नसे ती त्यानें केलेली ऐकून त्या घटकेपासून सुरेशचा धीटपणा व चंचलवृत्ति याविषयीं सर्व गांवभर प्रसिद्धि झाली. एके दिवशीं घरांतील मनुष्यें आपापलीं कामें करण्यांत गढून गेलीं होतीं. सुरेश एकटाच अंगणांत खेळत होता. तो पडत झडत व हळूहळू पावलें टाकी-त एका बांबूच्या शिडीपाशीं गेला. ही शिडी एका भिंतीला टेकलेली होती. सुरेश त्या शिडीवर चढूं लागला. चढतां चढतां तो वीस फूट उंचीवर जाऊन पोंचला. तेथें पोंचल्यावर त्याचे मनास मोठा आनंद वाटून तो दोन्ही हातांनीं टाळ्या वाजवूं लागला; व खालीं पाहून मोठ-मोठ्यानें आनंदाच्या आरोळ्या मारूं लागला. त्याचे शब्द ऐकून त्याची आई व घरांतील इतर माणसें तेथें आलीं. त्याला अशा उंच जागीं पाहून सर्वांचे अंगावर कांटा उभा राहिला. अद्याप चांगले चालतां देखील येत नसल्यामुळें जो जमिनीवर वेळोवेळीं धाडकन् आपटत असे, तो वीस फूट उंचीवरून खालीं जमिनीवर आदळला तर त्याचे हाडांचा चुरा

झाल्यावांचून राहिला असतां काय ? आईला व ओळखीच्या माणसांना पाहून तर सुरेशनें जोरानें टाळ्या वाजविण्याचा सपाटा चालविला, व किंकाळ्या फोडूं लागला. हें पाहून घरांतील मंडळीचा धीर खचला. शिडीवर चढावें तर शिडी हालून तो खालीं पडेल, या भीतीनें तेंही शक्य नव्हतें. आईनें त्याला गुपचूप राहण्यास सांगावें तों तों अधिकाधिक थैमान करून तो गिल्ला करू लागला. थोड्या वेळानें थकल्यामुळें व थोडेसें मातेच्या केविलवाण्या चेहऱ्याकडे पाहून स्वारी चुप राहिली. नंतर एका मनुष्यानें शिडी खूप जोरानें भक्कम पकडून धरली व दुसरा वर चढून त्यानें सुरेशला उतरून खालीं आणलें. वाचकहो, आपलें मूल सुरक्षित आपले जवळ आलेलें पाहून त्या मातेला किती आनंद झाला असेल याची कल्पना तुह्मीच करा. परंतु थोड्याच वेळांत त्याच आईला यापुढें असा खटाटोपी मुलगा संकटपरंपरेंतून सुटून कसा मोठा होईल याची मोठी चिंता पडली.

---

५ मांजरीशीं द्वंद्वयुद्ध.

सुरेशच्या बालपणाच्या साहसकर्मांपैकीं एक हकीगत फारच प्रख्यात आहे. शहरांतील मांजरांपेक्षां खेड्यांतील मांजरें फार भयंकर असतात हें आपण नेहमीं पहातों. तीं केवळ उंदरांनाच नव्हे, तर चिमण्या, खारी तसेंच कबुतरें यांना देखील काळासारखीं असतात. आपण नेहमीं पहातों कीं, कांहीं मांजरें लहान मोठ्या कुत्र्यांना देखील भीक घालीत नाहींत. मामुली कुत्रे तर रानमांजरांला पाहून पळून जातात. एकवेळ आमच्या चारित्रनायकाची व एका मांजराची चांगली लढाई जुंपली. एके दिवशीं एका मोठ्या गलेलठ्ठ बोक्यानें एका बेलाचे झाडावरून एक खार पकडून खालीं आणली. खारीचे मानेंतून जखमेमुळें रक्त निघत होतें, तथापि ती जिवंत होती. मांजर आपलें भक्ष्य जमिनीवर खालीं ठेवून

आपण दूर बसली होती, व दुरून आपल्या भक्ष्याकडे टक लावून पहात शेपटी जमिनीवर आपटीत होती; आणि ती अर्धमेली खार जेव्हां जेव्हां आपलेकडून उठण्याचा प्रयत्न करीत असे, तेव्हां तेव्हां ती तिजवर आपला तीक्ष्ण नखें काढलेला पंजा ठेवून तिला दाबीत असे. ती आपले भक्ष्याशीं अशाप्रकारें खेळत असतां सुरेश तेथें येऊन दाखल झाला. त्याचें वय त्यावेळीं फक्त तीन वर्षांचें होतें. खारीला पाहतांच ती उचलून घ्यावी असें त्यास वाटलें. एखादें मांजर आपणावर झडप घालील ही कल्पना देखील त्याचे मनांत आली नाहीं व तो पुढें सरसावला. त्याला पुढें सरसावलेला पाहतांच मांजरीनें गुर्र–र्र व फिस्स् करण्यास आरंभ केला, परंतु सुरेशनें निर्भयपणें ती खार उचलून घेतली. तो आतां चालूं लागणार तों मांजरीनें त्याजवर मोठ्या त्वेषानें एकदम झडप घातली. तिला एकदम आलेली पाहून न दचकतां, किंवा तिच्या तीक्ष्ण नखें असलेल्या पंजाच्या ओरबड्यास भीक न घालतां खार उराशीं धरून सुरेशनें लाथा बुक्यांनीं त्या मांजराशीं झगडा सुरू केला. सुमारें अर्धा तास त्यांची झटापट चालूं होती. शेवटीं एक मनुष्य तेथें आला व सुरेश रक्तानें न्हालेला पाहून त्यानें त्यास उचलून कडेवर घेतलें, व मांजराला हाकून लावलें. मांजरीशीं झालेल्या झटापटींत सुरेशला इतकें ओरखडले होते व जखमा झाल्या होत्या कीं तो सुमारें महिनाभर अंथरुणावर पडून होता. अशक्ततेमुळें त्याला चांगलें उठतां येत नसे. ज्या व्यक्तीच्या बालपणीं अशा आश्चर्यकारक व वीरतापूर्ण गोष्टी घडल्या ती व्यक्ती मोठेपणी फौजेचा नेता व्हावी किंवा तिनें निधड्या छातीनें तोफांच्या धडाक्याशीं सैन्यानिशीं टक्कर द्यावी ही फार आश्चर्यजनक गोष्ट नाहीं. क्लाईव्ह, वेलिंग्टन, यांच्या देखील बालपणीं असेच प्रसंग आले असतील. नाहीं बरें ?

६ पोरवयांतले खेळ.

जसजसा सुरेश मोठा होत गेला तसतसें त्याचें शौर्यही वाढत गेलें. युद्धांच्या व शूर पुरुषांच्या गोष्टी तो फार मन लावून ऐकत असे. त्याला अद्याप लिहितां वाचतां मुळींच येत नव्हतें. परंतु महाभारत व रामायण यांतील गोष्टी त्याला चांगल्या सांगतां येत असत. राम, लक्ष्मण व अर्जुन यांच्या शूरत्वाच्या व प्रशंसापर गोष्टी ऐकण्यांत तो अगदीं तल्लीन होत असे. त्याला फक्त हिंदुस्थानांतील वीर पुरुषांच्या गोष्टी येत होत्या. इतकेंच नाहीं तर शिकंदर, लियॉनिडस, हॅनिबाल, आल्फ्रेड इत्यादि परदेशांतील शूर व प्रसिद्ध ऐतिहासिक पुरुषांचीही त्यास बरीच माहिती होती. रॉबर्ट ब्रूस, वॉलेस, नेपोलियन तसेंच जॉर्ज वॉशिंग्टन यांच्या शौर्याच्या गोष्टीही त्यास अवगत होत्या. या सर्व गोष्टी त्यानें कृष्णनगर महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांकडून ऐकल्या होत्या. त्या वेळीं बंगाल्यांत फक्त तीन विद्यापीठें होतीं. हिंदुकॉलेज, हुगळीकॉलेज, व कृष्णनगर कॉलेज. सुटीमध्यें घरीं येऊन राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांबरोबर सुरेश नेहमीं उठत बसत व फिरत असे. त्यांच्या तोंडून तो निरनिराळे देशी व परदेशी वीर पुरुषांच्या कथा ऐकत असे. सुरेश मुलें जमवून त्यांची फौज करीत असे; व स्वतः त्यांचा नायक होत असे. तो आपल्या मोडक्यातोडक्या भाषेंत त्यांना कवाईत शिकवीत असे. ही फौज घेऊन इच्छामती नदीचे कांठीं तो मोठा धामधूम करीत असे व मोठ्या चतुराईनें त्या मुलांना आपल्या कह्यांत ठेवीत असे. मुलें थकून जात असे तेव्हां बुद्धिबळें घेऊन तो आपल्याशींच खेळत बसे व स्वतःच स्वतःवर मात करून घेई जरी या गोष्टी दिसण्यांत मामुली व क्षुल्लक दिसतात तथापि त्या मननीय आहेत. कारण याच गोष्टींनीं सुरेशचंद्राच्या निरनिराळ्या शक्तीचा हळूहळू विकास होत गेला हें दिसून येतें तो बहुधा बुद्धिबळें खेळत असे. या खेळाची उत्पत्ति रावणकालीन आहे असें म्हणतात. त्या काळीं रावणासारखा शक्तिमान् दुसरा कोणी नव्हता.

तेहतीस कोटी देव देखील त्याला थरथर कांपत असत, व त्याची श्रेष्ठता कबूल करीत. लढाई करण्यापासून त्याचप्रमाणें हजारों माणसांना मारून त्यांचीं बायकामुलें अनाथ करण्यापासून त्यास पराङमुख करण्याच्या इराद्यानें सती मन्दोदरीनें बुद्धिबळाच्या खेळाची गोडी रावणास लाविली होती. या खेळांत लढाईप्रमाणें प्रत्यक्ष कत्तलबाजी न करतां शत्रूस शह देऊन व आपलीं प्यादीं इरेस घालून शत्रूचीं प्यादीं, उंट, घोडीं वगैरे काबीज करतां येतात, व खेळणारांना लढाईतील आनंद अंशतः अनुभवण्यास मिळतो हें सर्वांस ठाऊक आहे. यावरून असें कोणी समजूं नये कीं, केवळ सातवे वर्षींच सुरेश अगदीं पटाईत बुद्धिबळें खेळणारा होता. सांगण्याचा मतलब एवढाच कीं अशा प्रकारचे खेळ खेळून त्याला अत्यंत आल्हाद होत असे. त्याची हुशारी व तडफ पाहून सर्व लोक त्याची वाहवा करीत असत. परंतु त्याच वेळीं हा तरुणपणीं बिघडून कुमार्गास लागेल असेंही भविष्य पुष्कळजण करीत असत. मातेखेरीज इतर सर्वांना असेंच वाटत होतें. याच सुमारास बाबू गिरीशचंद्र विश्वास यांनीं कलकत्त्यास एक घर भाड्यानें घेऊन तेथें सर्व राहूं लागले. त्यांनीं सुरेशला एका शाळेंत घातलें. सुरेशाचें लक्ष शिकण्याकडे फारसें नव्हतें. आंगमेहनत, साहस व कसरतीचे खेळ यांकडे त्याचें लक्ष अधिक असे. त्याठिकाणीं सुद्धां आपले एका भावाच्या साहाय्यानें त्यानें पुष्कळ मुलें जमवून त्यांचें सैन्य तयार केलें व त्यायोगें लढाईचें सोंग तो पूर्वीप्रमाणें थाटूं लागला. तो आपले सोबत्यांना शेतांत घेऊन जाऊन पलटणीच्या दोन तुकड्या करून त्या समोरासमोर उभ्या करीत असे व नंतर झाड हें किल्ला समजून एकीस झाडाचें रक्षणास उभें करून दुसरीनें किल्ला सर करीत असे. कधीं कधीं समोरासमोरच्या टेकड्यांवरून एकमेकांवर चिखली गोळ्यांचा वर्षाव करून लढाई करीत असे.

--- --

७ भयंकर सर्प.

जेव्हां सुरेशचंद्र केवळ अकरा वर्षांचा होता तेव्हां एकदां त्याला एकट्याला कलकत्त्याहून नाथपुराचा प्रवास करावा लागला. त्याचा अल्लडपणा अद्यापिहि होता. तो घरीं कधीं स्वस्थ चित्तानें राहत नसे; सदैव इकडे तिकडे स्वैरपणानें खेळत, कुदत व धामधूम करीत असे. तो नाथपुराला जात असतांना रस्त्यावर त्याला एक भला मोठा आंब्याचा वृक्ष लागला, त्यावर एक घरटें त्याला दिसलें. त्यांतील पक्ष्यांचीं पिलें घ्यावीं म्हणून तो वर चढूं लागला; त्या घरट्यापाशीं जातो न जातो तोंच मागचे बाजूनें कसल्याशा जनावराचा फूत्कार त्याचे कानावर आला! मागें वळून पहातो तों भयंकर काळाकाभिन्न साप! वाचकहो, आपलेपैकीं कितीकजण अरण्यांत अशा प्रकारें सापाचें दर्शन होतांच जागेवर उभे राहतील. भयानें आपले अंगास कांपरें भरून सा—सा—सा—प—प—प करीत भोंकाड पसरलें असतें. भर वयाच्या माणसांनासुद्धां घरांत निघालेला साप मारण्यास बाहेरून गडीमाणसें बोलवावीं लागतात हा आपला नित्यक्रमच आहे.तथापि धैर्यशाली सुरेश त्या सापाला डरला नाहीं.सर्पदेखील अतिक्रमण करणाऱ्या त्या बालकावर क्रोधपूर्ण दृष्टीनें पहात फूत्कारीत होता; त्यामुळें सुरेशला त्याच वाटेनें उतरणें जवळ जवळ अशक्य होतें. सुरेशनें सापाकडे पाठ फिरवून त्याला न डवचतां दुसऱ्या फांदीवरून खालीं उतरून जाण्याचा विचार केला. परंतु तसें करून सापाची नजर चुकाविणें अत्यंत मुष्कील होतें. तसेंच खालीं उतरत उतरत यावें तर अधिक नजीक जावें लागतें व वरचे खांदीवर चढून जावें तर ती बोटासारखी बारीक, अशा बिकट स्थितींत तो पडला. थोड्या वेळानें या सर्व गोष्टींचा विचार करून शेवटीं जिवावर उदार होऊन खालीं उतरून जाणेंच त्यानें ठरविलें, व हळुहळु उतरूं लागला. इकडे सापही आपली शिकार आपलेकडेस जवळ जवळ येत आहेसें पाहून आपला फणा उभा-

रून तयार झाला. थोड्या वेळानें सूरेशचा पाय आपल्या आटोक्यांत आलेला पाहून त्याला डसण्याच्या इराद्यानें सापानें आपला फणा सुरेशच्या मांडीवर मारला, परंतु दैवयोगानें फणा त्याचे मांडीवर न लागतां वृक्षाच्या फांदीवरच पडला. आतां तो साप फणा उचलून घेणार इतक्यांत सुरेशनें आपला डावा हात नेमका त्याच्या फण्यावर ठेवून त्याला आपल्या अंगांत होती तेवढी ताकद खर्च करून खूप जोरानें मुठींत आवळून धरलें बहुतकरून प्रत्येक बंगाली मुलगा आपले खिशांत एखादा चाकू नेहमीं ठेवीत असतो. सुरेशच्याही कप्यांत एक चाकू होताच त्यानें तो दुसऱ्या हातानें बाहेर काढून दांतांनीं त्याचें पातें उघडून डावे हातांतील सापाचे मुंडकें छाटून तें कापूं लागला. सुमारें चाळीस सेकंदांत त्यानें सापाचें मुंडकें छाटून जमिनीवर त्याचा देह फेंकून दिला. सापाची लांबी सुमारें सहा फूट होती व पोटाचा घेर सहा इंच होता. वाचकहो, आज सुरेशप्रमाणें किती तरुण असा भयंकर साप हातांत पकडून त्याचें डोकें छाटणारे भेटतील ! रॉबिन्सन क्रूसो, वेस्टवर्डहो वगैरें इंग्रजी पुस्तकांत साहसी मनुष्यांच्या गोष्टी आपण वाचतो व थक्क होऊन जातो. परंतु प्रत्यक्ष तसले प्रसंग ओढवले असतां मनुष्य गोंधळून जातो, हात पाय लटपटतात मुखांतून शब्द निघत नाहींत व बेशुद्धी येतें. ज्या विशेष गुणामुळें सुरेशला शत्रूचे नरडें छाटून संकटापासून मुक्त होतां आलें ता अंगीं उपजत असणें किंवा सवईनें कमाविणें अत्यंत आवश्यक आहे. असो. सापाला फेकून दिल्यावर तो खालीं उतरला नाहीं. झाडाच्या शेंड्यावर असलेलें पक्षाचें घरटें त्याला काढावयाचें होतें. पुन्हां असेच कांहीं संकट येईल म्हणून तो घाबरला नाहीं. सरसर झाडावर उंच जाऊन त्यानें तें घरटें गाठलें व त्यांतील पक्षांचीं पिलें खिशांत घालून उतरूं लागला. उतरतांना ज्या ढोलींतून सापानें त्याजवर झडप घातली होती, त्या ढोलींत पक्ष्यांचीं पिसें त्याला दिसलीं ती पाहतांच पक्ष्यांचीं पिलें खाण्याचा सापाचा क्रम असावा असा त्यानें तर्क केला. झाडावरून खालीं उतरल्यावर तो मेलेला साप व पक्ष्याचीं पिलें घेऊन तो घरीं आला व वडिलांचे पुढें तीं दोन्हीं विजयचिन्हें ठेवून घडलेली

हकीकत सांगूं लागला. त्याची गोष्ट ऐकून कुटुंबांतील प्रत्येक मनुष्याला सुरेश कधींनाकधीं भयंकर संकटांत पडून प्राणास मुकेल, असेंच खात्रीपूर्वक वाटू लागलें,

---

८ भयंकर युद्ध.

बंगालमधील गांवांना अद्याप देखील (१८७२) पिसाळलेले कुत्रे व गिधाडें यांचा फार त्रास सोसावा लागतो. हे कुत्रे व गिधाडें एकट्या दुकट्या माणसावर किंवा गायीगुरांशीवर हल्ला करतात. एवढेंच नाहीं, तर कधीं कधीं गांवांतील सर्व माणसांना अत्यंत त्रासवून सोडतात. ज्या गांवांत जुनीपुराणी बंदूक असते त्या गांवांत याचा सुळसुळाट कमी असतो. परंतु जेथें आमचे दयाळू सरकारचे कायद्याबरहुकूम हत्यारें वापरणें बंद केलें आहे किंवा हत्यारें नाहींत, तेथें अशा पिसाळलेल्या कुत्र्यांचा व गिधाडांचा उपद्रव फार होतो. हत्यारें नसल्यामुळें गांवांतील कित्येक मनुष्यांना जिवावर उदार होऊन काठ्या व दगडधोंडे यांच्या योगानें त्यांना ठार करण्याचा प्रसंग येतो. एकदां सुरेश नाथपूरमध्येंच असतांना तेथें एक पिसाळलेला कुत्रा लोकांना फार त्रास देत होता. त्या कुत्र्यानें कित्येक मनुष्यांवर हल्ला करून चावे घेतले होते, व कित्येक जनावरांना डसून त्यांचे प्राण घेतले होते. त्याकाळीं पिसाळलेलीं कुत्रीं डसलीं असतां औषधोपचार केवळ फ्रान्समध्यें पॅरिस शहरांतच होत असे. बिचारे गांवकरी आपलीं देशी औषधें खाऊन ईश्वरावर हवाला ठेवून घरोघर पडून असत. एके दिवशीं सुरेश आडमार्गानें सहल करावयास निघाला असतां, थोडा दूर गेला असेल नसेल तो त्याला त्या पिसाळलेल्या कुत्र्यानें गांठलें. सुरेशजवळ हत्यार पात्यार कांहींच नव्हतें म्हणून त्यानें हातांनीं धूळ उडवून धूम ठोकली. परंतु ती लाल डोळ्यांची लांब जीभ काढलेली विक्राळमूर्ती मोठमोठ्यानें भयंकर शब्द करीत त्याच्या मागो-

माग आली. सुरेश काय करावें या विचारांत होता, इतक्यांत त्याला एक युक्ति सुचली. तो लगेच पुढच्याच दगडी नाल्यांचे मोरीचे कांठावर तयार होऊन उभा राहिला. त्याचे पायांत मजबूत बूट होता व ठोकर मारण्याची त्याला माहिती होती. तो कुत्रा त्याचे ठोकरीच अगदीं टप्यांत आला नाहीं तोंच सुरेश जरा बाजूला सरून त्यानें अशी एक जोराची ठोकर त्याला मारिली कीं कुत्रा क्यँवक्यंव करीतच नाल्यांत पडला.

---

९ मृत्यूपासून सुटका.

इंग्रज लोकांना फार करून शिकारीचा मोठा शोक असतो; व शिकारीमध्यें त्यांचा पुष्कळ पैसा खर्च होत असतो. इंग्लंड वगैरे देशांत जे लोक शिकार करावयास जातात ते बहुतकरून आपले बरोबर कुत्रे घेऊन जातात. परंतु हिंदुस्थानांत राहणारे इंग्रज लोक जेव्हां वाघ, सिंह वगैरे भयंकर पशूंची शिकार करण्यास जातात, तेव्हां ते नेहमीं हत्तीवर स्वार होऊन व बरोबर पुष्कळ शिकारी लोक घेऊन जातात. पुष्कळ वेळां शिकारीचे रानांत वाघ किंवा सिंह यांची गांठ पडणार नाहीं अशी खात्री असते, तेव्हां ते पायींपायीं किंवा घोड्यावर बसून जातात. परंतु शिकारीवर उपजीविका करणारे हिंदुस्थानांतील शिकारी लोक मनांत कसलीही भीति न बाळगतां अरण्यांत जातात. व जंगलांत जरी वाघासारखे क्रूर पशूंची गांठ पडली, तरी ते त्यांना लेशमात्र भीत नाहींत. कधींकधीं हे लोक बिनहत्यारांनीं वाघाला केवळ काठ्यांनीं ठार करतात.

त्या काळीं नदियाप्रांतांत निळीचे कारखानें फार असल्यामुळें पुष्कळ इंग्रज लोक तेथें रहात असत. ते नेहमीं घोड्यावर बसलेले व हातांत बर्चीं किंवा भाला घेऊन फिरावयास निघत असत. सुरेश नाथपूर येथें असतांना एकदा तीन इंग्रज घोड्यांवर स्वार होऊन व शिकारी कुत्रे बरोबर घेऊन

रानडुकराचे शिकारीकरतां जंगलांत येऊन थडकले. कांहीं शिकार न सांपडल्यामुळें ते परत जाण्याच्या विचारांत होते. इतक्यांत वेळूच्या रानांत त्यांना एक रानडुक्कर दृष्टीस पडलें. त्याला त्या वेळूच्या बेटांतून बाहेर हुसकून काढण्याकरितां त्यांनीं एक बंदूक झाडली. बंदुकीचा धडाडा ऐकतांच डुक्कर मैदानावर मोकळ्या जागेत आलें. त्याला पाहातांच शिकारी लोक व कुत्रे त्याच्या पाठीस लागले. रानडुक्कर ज्या दिशेकडे चौपाय पळत होतें त्याच बाजूनें सुरेश आपल्या सोबत्यांसह फिरत फिरत येत होता. त्यांना तिकडून येतांना पाहून शिकारी लोकांनीं त्यांना परत फिरण्याविषयीं त्यांना लांबून इशारा दिला, परंतु त्याचा उपयोग झाला नाहीं. सुरेश व त्याचे साथीदार समोर पाहून तें रानडुक्कर त्यांच्यावर चवताळून धावून गेलें. रानडुक्कर आपणावर चाल करून येत आहे हें पाहून सुरेशला भीति वाटण्याचें ऐवजीं आनंद वाटला. त्यानें आपल्या मित्रांस चटकन् दूर पळून जाण्यास सांगितलें; व आपण रानडुकराच्या सन्मुख पवित्र्यावर उभा राहिला. तें भयंकर रानडुक्कर मोठ्या त्वेषानें व सोसाट्यानें त्याजकडे धांवत येत होतें. व त्याचे मागोमाग मोठमोठे कुत्रे व शिकारी माणसें येत होतीं. या सुमारास तें सुरेशांपासून पन्नास हातांवर होतें. थोडक्याच वेळांत तो विक्राळ प्राणी त्याच्या इतक्या जवळ आला कीं त्याच्या जबड्यांतून निघणारे फेंसाचे छिटकारे देखील सुरेशच्या अंगावर पडूं लागले. त्या प्राण्याच्या दृष्टीवरून व धावण्याच्या रोखावरून असें पक्कें दिसून येत होतें कीं, हा सुरेशचा प्राण घेतल्याशिवाय राहणार नाहीं. इतक्यांत तें रानडुक्कर सुरेशच्या अगदीं नजीक येऊन धडकलें व सुरेशला दांत भोंसकण्याकरितां म्हणून त्यानें आपलें डोकें खालीं केलें तोंच सुरेशनें त्यावर आपल्या हातांतील लाठीचा असा जोरानें तडाखा दिला कीं त्यासरसें तें जमिनीवर कोसळलें. सावध होऊन आपले प्रतिस्पर्ध्यावर हल्ला करण्यास पुनः धडपड करतें तोंच शिकारी कुत्र्यांनीं त्याची गर्दन आपल्या तीक्ष्ण दांतांनीं पकडली व त्याला जमीनीवर डांबून धरलें तरी सुरेशच्या लाठीचे तडाखे त्याच्या माथ्यावर व पाठीवर मधून मधून पडत होतेच. थोड्याच वेळांत त्या रानडुकरानें आपले प्राण सोडून इहलोकींची यात्रा संपविली. सुरेशचें धैर्य व शौर्य पाहून ते इंग्रज शिकारी

आश्चर्यानें थक्क झाले व सुरेशची फार प्रशंसा करूं लागले. तिघाही इंग्रजांनीं त्याला मध्यें बसवून मोडक्या तोडक्या बंगाली भाषेंत त्याला नांव व राहण्याचें ठिकाण इत्यादि माहिती विचारण्यास सुरवात केली. त्या वेळीं संध्याकाळ झाला होता व सुरेशच्या सांगण्याप्रमाणें त्याचे साथीदारही त्याला सोडून निघून गेले होते. सुरेशनें त्यांना आपलें नांव व गांव सांगितलें. बालवयांतील त्याच्या बहादुरीचा त्या इंग्रज अधिकाऱ्यांचे मनांवर इतका विलक्षण परिणाम झाला कीं त्यांपैकीं एकानें त्याचें नांव व गांव आपले स्मरणवहींत टिपून घेतलें. थोड्याच वेळांत चांगला अंधार पडला व सुरेशला घरीं जाण्याची इच्छा झाली; परंतु त्या इंग्रजांनीं त्याला आपलेबरोबर कारखान्यापर्यंत घेऊन जाण्याचा आग्रह धरला. त्यानंतर त्यांचे खालील अर्थाचें संभाषण झालें.

सुरेशः—जर मी माझे आईबापांना रात्रीचा लवकर भेटलों नाहीं तर ते अगदीं चिंतातूर होतील.

साहेबः—तुम्ही त्याची इतकी भीति धरूं नका, आम्ही तुमच्या घरीं निरोप पाठवूं.

सुरेशः—पण मला भूक देखील फार लागली आहे, व तुमच्या हातचें खाऊन मी बाटूं इच्छित नाहीं.

साहेबः—काय ? खरोखर तुम्ही जातीची इतकी पर्वा करतां ? खरोखर या वयांत तर तुम्हांला जात किंवा जातीचे नियम कळत नसतील.

सुरेश—मला यांतलें फारच थोडें कळतें. हें खरें परंतु मी इतकें सांगूं शकतों कीं हिंदूनें म्लेच्छानें स्पर्श केलेलें अन्न कधीं खाऊं नये.

साहेब—आपण नेहमीं नाथपुरांत राहतां कां ?

सुरेश—नाहीं, मी बहुधा कलकत्यास असतो व भवानीपुरांतील लंदन मिशनरी स्कूलमध्ये शिकत असतों.

साहेब—जर तुह्मी खिस्ती शाळेंत, खिस्ती मुलांबरोबर नेहमीं असतां, तर मग तुह्मीं अर्धे खिस्ती झालां यांत कांहीं शंका नाहीं.

सुरेश—तुमचें हें ह्मणणें मी कधींही कबूल करणार नाहीं. कारण कीं त्यांनी स्पर्श केलेला पदार्थ किंवा पाणी मी कधींही घेत नाहीं.

साहेब—पण तुम्ही नेहमीं त्यांचेबरोबर उठतां, फिरतां व घरीं जाऊन स्नान करतां, चहा पाणी पितां, मग अशा रीतीनें तुम्ही अर्धे ख्रिस्ती नाहीं कां झालां ?

या घोटाळ्यांत पाडणाऱ्या प्रश्नाचें उत्तर सुरेशला देतां येईना. त्यांचा असा वादविवाद चालू असतां दोन बाजूंनीं दोन कंदील दुरून येतांना दिसत होते. कंदीलवाले जवळ आल्यावर असें कळून आलें कीं, एक सुरेशचे वडीलाचा शिरस्तेदार होता व दुसरा साहेबलोकांचा एक नोकर होता. शेवटीं दुसरें दिवशीं कारखान्यांत अवश्य येईन, असें सुरेश जवळून वचन घेऊन, शिकारी साहेब आपले मार्गानें गेले व सुरेश व त्याचा शिरस्तेदार घरीं यावयास निघाले.

------

१० चिखलांतलें कमल.

सुरेशच्या गोष्टी ऐकून सर्व साहेब लोकांना त्याजविषयीं फार प्रेम वाटत होतें. त्यामुळें त्यांचे निळीचे कारखान्याकडे वारंवार जाणें येणें होऊं लागलें. त्या काळचे इंग्रज एतद्देशीय मनुष्याबरोबर मोठ्या आदबीनें व मोकळ्या मनानें वागून एकमेकांस भेटण्याची इच्छा करीत असत. परंतु देशी लोक फिरंगी लोकांबरोबर व्यवहार करणें किंवा सहवास करणें पसंत करीत नसत; त्या काळीं आजचेपेक्षां धार्मिक कल्पना कडक असत. सुरेश जेव्हां नाथपुरांत असे, तेव्हां निळीचे मळ्यांत नेहमीं जात असे; तेथें अनेक स्त्रीपुरुषांची व त्याची मैत्री जडली होती. तेथील मुख्य साहेबाची बायको देखील सुरेशशीं ममतेनें वागत असे. त्या वेळीं जे इंग्रज लोक हिंदुस्थानांत येत ते प्रायः आपल्या बायका बरोबर आणीत नसत. जी मडम सुरेशचें शौर्य पाहून त्यावर प्रेम करीत असे तिला एक सुंदर मुलगा होता. तो त्या वेळीं विलायतेंत शिक्षण संपादन करीत होता.

सुरेशाला इंग्रजी समाजांत वावरण्यास मिळत असल्यामुळें इंग्रजी भाषेत बोलण्याचा त्याला चांगला सराव झाला होता; परंतु शाळेंतील शिक्षणाचे बाबतींत त्यानें कांहींच प्रगती केलेली नव्हती. एके दिवशीं सुरेश त्या मडमेबरोबर एका दुचाकी गाडींत बसून फिरावयास निघाला. थोडे दूर गेल्यावर एकाएकीं त्या मडमेनें गाडी खूप जोरानें काढली व थोड्या वेळानें एकीकडे असलेल्या पल्लवांनीं गच्च भरलेल्या तलावापाशीं आणून उभी केली. त्या तलावांत चिखल फार असल्यामुळें निरनिराळे रंगाचीं कमळें विपुल होतीं. तो वेळ सायकाळचे सुमाराचा असल्यामुळें वारा मन्द, शीतल व सुगन्ध युक्त वाहात होता. गाडी हाकण्याचे श्रम विशेष झाल्यामुळें मडमेचे गाल आरक्त वर्ण होऊन खुलत होते. जरी ती बाई मध्यम वयाची होती, तरी तिचे शरीर व सौंदर्य पाहून ती तरुण असावी असें वाटत असे. गाडींतून उतरल्यावर ती तलावाकडे गेली व तो सुंदर देखावा पहात उभी राहिली. तो रम्य देखावा पाहून तिचें अंतःकरण प्रसन्न झालें; व समोरचे कमलांपैकीं एकादें कोणी आपणास आणून द्यावें अशी तिला इच्छा झाली; परंतु चपराशी किंवा गाडीवाला कोणीच बरोबर नसल्यामुळें तिला कोणालाच हुकूम करतां येईना. सुरेशनें तिचें हृद्गत तेव्हांच ओळखलें; व आपणच एक-दोन कमळें मडमेला द्यावीं असा विचार त्याचे मनांत आला व तो तसें करण्यास उद्युक्त झाला. त्यानें तावडतोब आपले अंगावरील खमीस व जोडे उतरून बाजूस ठेवले व तलावांत उडी फेंकली. हें पाहून मडमेला फार भीति वाटूं लागली व सुरेशला परतविण्याचा तिनें प्रयत्न केला, पण तो सफळ झाला नाहीं. सुरेशनें पाण्यांत उडी मारल्यावर एका मोठ्या कमळाचे अनुरोधानें पुढें पुढें तो जाऊं लागला. तो जसजसा पुढें जाऊं लागला तसतसें मडमेला त्यास फार कष्ट होताहेत हें स्पष्ट कळून आलें व म्हणून तिनें सुरेशला परत फिरण्याचा आग्रह केला. परंतु सुरेशच्या वीर्यशाली स्वभावाला तें रुचलें नाहीं; व तो तसाच पुढें रेटीत चालूं लागला. अखेर त्याचें चालणें बंद होऊन हातपाय देखील हालतनासे झाले. त्याला काठीसारखा स्तब्ध उभा राहिलेला पाहून मडमेचे मनांत त्याचे जीविताबद्दल शंका वाटूं लागली व तिनें घाबरून मोठ्यानें आरो-

ळ्या मारण्यास आरंभ केला. तिचा आवाज ऐकून जवळचे खेड्यांतील लोक धांवून आले. सुरेशला संकटांत पडलेला पाहून त्यांनीं त्याजकडे एक लांब दोर फेंकला. सुरेशनें तो दोर कमरेस बांधून त्या कमळाकडे तो पुन्हां जोरानें निघाला व तें फूल तोडल्यावर दोर ओढून घेण्याचा त्यानें काठांवरील लोकांस इशारा केला. गांवकऱ्यांनीं त्याला तेव्हांच ओढून सुखरूप बाहेर काढलें. बाहेर आल्यावर आपण गाळांत रुतलों होतों हें त्यानें मोठ्या मुष्कीलीनें सांगितलें; कारण बराच वेळ गाळांत चालून चालून व गारठून गेल्यामुळें त्याला अगदीं निःशक्तता आली होती; व त्यामुळें त्याचा आवाजदेखील अस्पष्ट येत होता. मडमेनें त्याला तांग्यांत बसवून तडक आपले बंगल्याचा मार्ग धरला व तेथें आल्यावर तिनें त्याची उत्तम शुश्रूषा केली. हळूहळू सुरेश पूर्व स्थितीवर आला. आजारी असतांना शिकण्यासवरण्याचा त्रास नसल्यामुळें सुरेश प्रसन्नचित्त असे; मडमेनें तें कमलपुष्प आपले बैठकीचे खोलींत जवळ जवळ महिनाभर ठेवलें होतें. कारण तिच्या मर्जींतल्या सुरेशला तें तोडून आणतांना कल्पनातीत कष्ट सोसावे लागले होते.

थोडेच दिवसांनीं सुरेशला नाथपूर सोडून बेलीगंज मुक्कामीं शिकण्याकरितां जावें लागलें. मेमसाहेब व निळीचे मळयांतील इतर साहेब लोक व त्यांचे चाकर नोकर या सर्वांचें सुरेशवर इतकें प्रेम जडलें होतें कीं, त्याच्या जाण्याची खबर ऐकून सर्वांना अत्यंत दुःख झालें. शेवटीं सर्वांनीं मोठ्या कष्टानें त्याला निरोप दिला. त्या मडमेनें व मुख्य इंग्रज कामगारानें सुरेशला कांहीं प्रिय वस्तु अर्पण केल्या. परंतु सुरेशनें त्यांचा स्वीकार न करतां त्यांनीं त्या देऊं केल्याबद्दल त्यांचे आभार मानून व त्यांना प्रणाम करून प्रवासाचा मार्ग धरला.

---

११ जलविहार.

आमच्या चरित्रनायकाच्या बालपणच्या खेळामध्यें पोहणें व नौका वल्हविणें हे त्याच्या आवडीचे खेळ होते. वाचकांना नाथपूर हें गांव इच्छामती नदीच्या कांठीं आहे, हें स्मरतच असेल. ही नदी बंगालमध्यें सर्व नद्यांपेक्षां उत्तम असून तिचें पाणी काळेभोर असतें, व ती शांत असते आणि याच कारणानें बहुतकरून मासे पकडणारे लोक नेहमीं येथें राहतात. सुरेश सुद्धां आपली बालसेना घेऊन व लहान लहान होड्यांत बसून सर्व नदींतून वारंवार फेरफटका करीत असे. नाव वल्हविणें हा एक चांगला व्यायाम आहे; परंतु त्यांत जिवावर बेतणारे प्रसंगही तितकेच अधिक असतात. लहान मुलांना वल्हीं मारणें हा व्यायाम ताकदीबाहेरचा आहे. नाथपुराहून आपले बायांबरोबर कोरियाला जाण्यायेण्याच्या प्रसंगीं सुरेशचा हा मुख्य व्यायाम होत असे; कारण कोरियापासून नदी फार दूर आहे. गिरीश बाबू यांची सांपत्तिक स्थिति निकृष्ट असल्यामुळें त्यांना स्वतंत्र होडी खरेदी करणें अशक्य होतें. तथापि असें जरी होतें तरी सुरेशनें जल--विहाराची आपली उत्कृष्ट इच्छा सोडली नाहीं. त्यानें आपल्या उमरीच्या मुलांची एक मंडळी काढली व वर्गणी जमवून जल--विहाराकरितां एक लहानशी होडी खरेदी कली. शाळा सुटल्यावर एक घंटाभर तो आपले सर्व सोबत्यांसह नदीवर जाऊन मनमुराद नाव चालविण्याचा व्यायाम घेऊं लागला. एप्रिल महिन्यांत एके दिवशीं आपल्या चार संवगड्यांसह तो नदीवर आला. त्यावेळीं ऊन फार कडक होतें. सर्वांबरोबर सुरेशही नांवेंत बसला व वल्हीं मारूं लागला. नांव बागेकडे नेण्याचा त्यांचा इरादा होता. त्याप्रमाणें ते बागेजवळ जाणार अशा वेळीं त्यांच्या दृष्टीस नीलवर्णाचे मोठमोठे डोंगर दिसूं लागले. पाहतां पाहतां त्यांच्या चोहोंबाजूस एकाएकीं घनघोर अंधार पडला. मेघांचें विकट हास्य सुरू झालें व नांव बागेच्याजवळ जाण्याऐवजीं वाऱ्यानें भलतीकडेस जाऊं

लागली. इतक्यांत साड् साड् करीत पाऊस जोरानें वर्षू लागला. होडीं-तील एकालाही निघतांना या प्रसंगाची कल्पना नव्हती. काळ्याकुट्ट अंध:कारामुळें व वाऱ्यामुळें मुलांना होडी योग्य स्थितींत हाकारतां येईना. ती चक्कर खाऊं लागली. होडी आवरतां आवरतां मुलांचे फार हाल झाले. त्यांतच ती एका नांगराशीं टक्कर खाऊन वर उडाली व कलथी खाऊन बुडाली. पांचही जण नदींत पडले व नदीच्या वेगानें समुद्राकडे वाहत चालले. त्याचवेळीं तिकडून एक आगबोट येत होती. त्या बोटीच्या नाय-कानें सहाय्य करून तिघेजणांना वर ओढून घेतलें व वांचविलें. सुरेश व त्याचा एक सोबती इतके दूर वहावत गेले होते कीं, बोटीवरील माणसांना ते दिसले नाहींत. सुरेशच्या सोबत्याला थोडें कमी पोहतां येत होतें; म्हणून सुरेश त्याला धीर देत होता. शेवटीं त्याचा सोबती फार थकला व त्या विक्राळ समुद्रानें त्याला पोटांत घेतलें. सुरेश तसाच वहावत चालला. सुदैवानें एका जर्मन बोटीवरील एका व्यक्तीनें त्याला पाहिलें. त्याला दया आली व त्यानें सुरेशकडे एक मोठा दोर फेंकला. सुरेशनें दोर धरून बोटीवर चढण्याचा फार प्रयत्न केला. परंतु अगदीं थकून गेल्यामुळें त्याचे हातचा दोर निसटला व तो पाण्यांत आदळला. त्याची ती केवीलवाणी स्थिती पाहून जहाजाचे नायकाला फार दया आली व त्यानें एक लहान होडी खालीं सोडण्याचा हुकूम दिला. पाण्यांत आदळून अधिकच धैर्यगलित झाल्यामुळें सुरेश पाण्यावर मृतवत् पडून होता कांहीं मनुष्यांनीं मोठ्या कष्टानें त्याला होडींत घेतलें. व जहाजावर सुखरूप चढविलें. त्यावेळीं सुरेश इतका बेशुद्ध स्थितींत होता कीं जहाजावरील सर्जननें व इतर गृहस्थांनीं जोराचे प्रयत्न करूनही तो दुसरे दिवशीं पहाटपर्यंत शुद्धीवर आला नाहीं. सूर्योदयाचे सुमारास सुरेशला एकाएकीं बराच आराम वाटला, व थोड्यावेळानें चांगला झाल्यावर त्याला कप्तानानें गाडींत बसवून त्याचे मातापितरांकडे पोंह-चता केला.

---

१२ फिरंग्यांबरोबर झटापट.

सुरेशला व त्याचे मित्रांना नौकाविहाराप्रमाणेंच निरंतर एडन गार्डनसारखे बागांतून फिरण्याची फार आवड असे. एडनगार्डनमध्यें तो बहुतकरून आपले वयाचे इंग्रजी मुलांबरोबर खेळत कुदत असे. एके दिवशीं सुरेश आपले एका साथीदाराला घेऊन दौड पहावयास गेला. तेथें त्याची व दोन युरोजियन टारग्यांची भेट झाली. ते दोघेही युरोजियन तरुण सुरेशपेक्षा वयानें मोठे होते. दोघेही कारणावांचून सुरेश व त्याचा मित्र यांना चिडवून शिवीगाळ करूं लागले. सुरेशला दुसऱ्यानें अपमान केलेला बिलकूल सहन होत नसे. त्यानें व्याजमुद्दलासह त्यांचे गलिच्छ शब्द त्यांना परत दिले. एकदोन मिनिटांत त्यांचा चांगलाच झगडा सुरूं होईल असें पाहून सुरेशच्या साथीदारानें पोबारा केला. सुरेशचे अपशब्दांचा अहेर (मारा) त्या युरोजियन तरुणांना सहन न होऊन त्यांनीं त्याजवर हल्ला केला. सुरेशहि त्यांच्याशीं दोन हात करण्यास सज्ज होताच. त्यानें दोन्ही हातांनीं त्या तरुणांवर बुक्क्यांचा चांगला मारा केला. त्या दोघांनाही तो मारा सहन न होऊन ते जमिनीवर पडले. आपले शत्रु हरले हें पाहून सुरेशनें त्यांना अधिक मार दिला नाहीं; उलट त्यांना आराम वाटावा म्हणून त्यानें आपणाकडून होणारे प्रयत्न करण्यास सुरवात केली. हें त्याचें औदार्य पाहून त्याचे प्रतिस्पर्ध्यांना फार लाजल्यासारखें झालें. शरणागताला अभयदान देणें हें वीरांचे एक सुलक्षण होय.

१३. उनाड सुरेश.

लंदन मिशनरी स्कूलमध्यें अद्याप सुरेश हा शिक्षण संपादन करीत होता. त्याचे सोबतीच नव्हे तर शिक्षक देखील त्याला भीत असत. त्यांचा एक मोठा आखाडा होता. त्यांत सुरेशच्याप्रमाणेंच धडधाकट व निधड्या छातीचे तरुण होते सुरेशच्या फडाचें भय केवळ शाळेंतील मुलांमास्तरांना असे, एवढेंच नाहीं तर शेजारी पाजारी व दुकानदार हे लोक देखील त्यांना भिऊन असत. गटारांतील पाणी अडवून दुकानदाराचें नुकसान करणारे क्लाइव्हच्या पितरांना जी दहशत असे तीच बहुधा याही दांडग्या व दुर्वृत्त तरुणांचे मातापितरांना होती. दररोज सकाळीं साडेनऊ वाजतां हे बाहेर फिरावयास निघत. महिन्यांतून फार तर दहा दिवस शाळेचें तोंड पहावयास हे जात असत. नेहमीं दोन प्रहराचे सुमारास शाळेचे नजीक गांवांतील व्यापारी व उदमी लोकांचे तरुण मुलांची सभा भरत असे. सुरेशच्या अशा उनाड वर्तनानें त्याच्या आईबापांस अत्यंत दुःख होत असे. त्याच्या आईला, आपला मुलगा आज नाहीं उद्यां, केव्हां तरी ताळ्यावर आल्याशिवाय राहणार नाहीं असें वाटत होतें; परंतु त्याचे वडील त्याजवर फार क्रोधायमान होत असत. त्यांना आपल्या पुत्राच्या भावी जीवित्वाची अत्यंत काळजी लागून राहिली. जेव्हां गोडीगुलाबीनें समजावून किंवा धाकदपटशा दाखवून देखील सुरेश लिहिण्यावाचण्याकडे लक्ष देत नाहीं असें त्यांना कळून येई, तेव्हां त्यांना अपरिमित दुःख होत असे. तथापि सुरेशच्या अंगीं चतुरता इतकी होती कीं जर लिहिण्यावाचण्याकडे त्याचें मूळपासून लक्ष असतें तर तो विद्वानांत झळकल्याशिवाय राहिला नसता.

त्याचें शिकण्याकडे चित्त लागावें म्हणून सर्व शिक्षकांनीं होते नव्हते तितके प्रयत्न करून पाहिले, परंतु ते सर्व निरुपयोगी ठरले. फार तर काय, त्या शाळेचे प्रिन्सिपॉल मि० ऑष्टन साहेब यांनीं सुद्धां या

कामीं दीर्घ प्रयत्न केले. परंतु शेवटीं त्यांनीं देखील हात टेंकले.

वाचकहो, हें असें कां बरें व्हावें ? हे शिक्षणाचे एकांगीपणामुळें तर नव्हे ? वास्तविक मुलांच्या उपजत शक्तींचा फायदा घेऊन त्यांचा विकास होणें हेंच सुशिक्षणाचें मुख्यांग. आज इंग्लंड, जर्मनी व अमेरिका यांत मिळणारें, मुलांचे उपजत शक्तींचा विकास करणारें शिक्षण क्लाइव्हच्या वेळीं इंग्लंडांत नव्हतें. म्हणून त्याच्या वडिलांना त्याच्या हूडपणाला कंटाळून, त्याला हिंदुस्थानांत कारकून म्हणून पाठवावें लागलें. येथें आल्यावर क्लाइव्हनें आपला कारकुनी पेशा सोडून लष्करी पेशा स्वीकारतांच त्याच्या महत्वाकांक्षा सफल होऊन ब्रिटिशसाम्राज्याचा हिंदुस्थानांत पाया घालणारा म्हणून तो प्रसिद्धीस आला. ज्या सुरेशपुढें मि० ऑस्टनसारख्या शिक्षणाध्वर्यूंनीं देखील हात टेंकले तोंच सुरेश स्वावलंबनानें परदेशांत जाऊन योग्य काल येतांच एका प्रजासत्ताक राज्यामध्यें कर्नलपदास चढला. असो.

जेव्हां सुरेश सायंकाळीं घरीं परत जात असे तेव्हां त्याजवर वडील व इतर माणसें फार रागावून त्याला हवें तसें अभद्र बोलत असत. हें त्याला सहन न होऊन त्यानें घरीं जाणें बंद केलें. आठवड्यांतून एक दोन वेळ फार तर घराचें व आईचें दर्शन तो घेत असे. बाकीचे दिवस आपले ख्रिस्ती मित्रमंडळीबरोबर तो घालवीत असे. सहवासानें ख्रिस्तीधर्माविषयीं व त्या धर्मांतील आपले मित्रांविषयीं त्याला आतां पूर्वीसारखा तिटकारा वाटत नसे. हळूहळू तो त्यांबरोबर भोजनादि व्यवहारही करूं लागला. या सर्वांचें पर्यवसान म्हणजे हिंदुधर्माविषयींची त्याची श्रद्धा कमी होत गेली,व तो व्यवहारभ्रष्ट व आचारभ्रष्ट असा एक स्वच्छंदी तरुण बनला. त्याकाळीं हिंदुधर्मांतील गरीब व भावड्या लोकांना बाटवून ख्रिस्ती करण्याचा धूमधडाका चालू होता. समजून उमजून जो कोणी भेटेल त्याला बाटविण्याचा प्रयत्न केला जात असे.

या ठिकाणीं मिशनरी लोक व त्यांचीं मिशनें यांसंबंधीं लिहिलें तर अप्रासंगिक होणार नाहीं. मिशनरी लोकांपासून या देशावर कांहींच उपकार झाले नाहींत असें एकदम म्हणतां येणार नाहीं. सर्वसाधारण शिक्षणप्रसारार्थ शाळा उघडून व रोग्यांकरितां दवाखाने सुरू करून मिशनरी

लोकांनीं आमचे देशाची थोडी बहुत कामगिरी केली आहे, नाहीं असें नाहीं. या उपकाराबद्दल आम्ही त्यांचे ऋणी आहोंत. परंतु इतकें आहे तरी हें सांगणें प्राप्त आहे कीं, या लोकांनीं आमचे देशाचें नुकसानही फार केलें आहे. बाटलेले लोकांचे राष्ट्रीय विचार पार मावळतात हें अनुभवासिद्ध आहे.

जे लोक येथें मिशनरी म्हणून युरोपांतून येतात त्यांविषयीं तिकडील लोकांचें मत असें आहे कीं, हे मिशनरी लोक हिंदुस्थानांतील जंगली लोकांना शिक्षण देऊन सुधारण्याचे कामीं अत्यंत मोठा आत्मत्याग करीत आहेत. परंतु वस्तुस्थिति याहून फार भिन्न आहे. नीट निरीक्षण केलें तर असें दिसून येईल कीं, मिशनरी लोकांचा अधिकांश या देशांत येऊन मोठ्या मौजेनें कालक्रमण करीत असतो. विलायतचे लोकांना त्यांचें हें कारवाईचें वर्तन पूर्णपणें न कळल्यामुळें ते या मिशनरी लोकांना मदत करण्यास सढळ हातानें हरएक प्रकारची मदत पाठवितात. मिशनरी लोक इंग्रज व्यापारी लोकांबरोबरच हिंदुस्थानांत आले नाहींत. जेव्हां इंग्रज व्यापाऱ्यांचें बस्तान हळु हळू इकडे चांगलें बसूं लागलें व त्यांचें राज्य हळू हळू वाढूं लागलें, तेव्हां हे मिशनरी उर्फ बाटवणारे या देशांत प्रथम आले. एका स्वतंत्र जातीला परतंत्र बनविण्याकरितां कांहीं ना कांहीं तरी बनावट उद्देश हा पाहिजेच असतो. तो या पाद्री लोकांना इकडे पाठवून सुरू करण्यांत आला. याला जग असें समजूं लागलें कीं, इंग्रज लोक हिंदुस्थानांत किंवा इतरत्र केवळ स्वार्थाकरितां राज्यवृद्धि करीत नसून, तेथील अज्ञानांधःकारांत पडलेल्या लोकांना ज्ञानदीप दाखवून खिस्तपदास पोंचविण्याकरितां होय ! मग काय पहावयाचें ! या ढोंगी मिशनरी लोकांचें कपटजाल सुरळीत चालविण्याकरितां पाण्यासारखा पैसा इकडे येऊं लागला. इकडे भरतखंडांत मिशनरी लोक खंडोगणती आले व त्यांनीं सुळसुळाट करून दिला. प्रत्येक गांवीं मिशनरी मठ स्थापन झाले. जागोजाग मिशनरी लोकांना राहण्याकरितां भव्य व सुंदर मंदिरें व मठ स्थापण्यांत येऊन त्या लोकांचा संसार त्या ठिकाणीं थाटला. विलायतचे लोक समजत असत कीं, आमचे गोरे लोक सात समुद्रांपलीकडे जाऊन काळ्या लोकांत राहून फार कष्ट सहन करितात. व याच विचारानें ते मिशनऱ्यांना

स्वखुषीनें वाटेल ती मदत देत असत. लोक असें समजूं लागले कीं इंग्रज लोकांनीं हिंदुस्थान देश स्वतःचे फायद्यासाठीं जिंकला नसून त्या लोकांचा उद्धार करण्याकरितां काबीज केला. पण आज या गोष्टीवर कोण विश्वास ठेवील ? प्रथम मिशनरी लोकांनीं हिंदी लोकांना ख्रिस्ती बनविण्याचा सोपा मार्ग म्हणजे त्यांना इंग्रजी शिक्षण द्यावें म्हणजे बिनबोभाट काम झालें असा होता. इंग्रजी शिक्षणानें त्यांचे मूर्तिपूजा, कर्मठपणा इत्यादि वाईट संस्कार आपोआप नाहींसे होतील. त्यावेळीं लोकांना एकदम बाटविणें फार कठीण होतें. म्हणून ख्रिस्ती लोकांनीं येथें विद्यालयें व औषधालयें सुरू केलीं. पुढें जसजशी राज्यवृद्धि होऊं लागली तसतशी दरबारांत इंग्रजी भाषेची जरूरी वाटून ती राजभाषा झाली. इंग्रजी शिकल्यावांचून कित्येकांना अन्यमार्ग बंद वाटले. या सर्व अडचणी जाणून लोकांनीं मिशनरी शाळांमधून आपलीं मुलें शिकण्यास पाठविलीं. वास्तविक केवळ दारिद्यामुळें बहुतेक अनाथ लोकांनीं ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केला. याचें कारण, आज काल जे लोक ख्रिस्ती होतात त्यांमध्यें क्वचितच कोणी उच्च व कुलीन घराण्यांतला किंवा श्रीमंत घराण्यांतला असेल. तसेंच दुष्काळामुळें जीव वांचविण्याकरितां जे जे लोक ख्रिस्ती होतात ते सर्व आपलीं नवीं नावें धारण करूनही आपल्या प्राचीन देवदेवतांनाही मोठ्या आनंदानें वंदन करितात. " **नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण** " या न्यायानें हिंदुधर्माचेहि भाग्योदयाचे दिवस आल्याशिवाय राहणार नाहींत. आज दरसाल सुमारें लाख सव्वा लाख लोक ख्रिस्ती होत आहेत. तथापि हिंदु मिशनरी संस्थेसारख्या अनेक संस्था निघून व हिंदुधर्माला व्यापक स्वरूप देऊन ही गोष्ट साधण्यासारखी आहे.

———

१४. धर्म-परिवर्तन.

अगदीं बालवयांत हिंदूधर्मावरील श्रद्धा व प्रेम यामुळें इंग्रज मळेवाल्यांचा आतिथ्यस्वीकार ज्या सुरेशनें केला नाहीं तो आज बाटून ख्रिस्ती झाला आहे हें वाचून वाचकवर्गाला अत्यंत सखेदाश्चर्य वाटेल. ह्या ठिकाणीं त्याला धर्मांतर करण्यास कोणतीं कारणें घडलीं याचा थोडा विचार केल्यास अप्रस्तुत होणार नाहीं.

सुरेशचे रोजचे व्यवहार दिवसेंदिवस इतके खराब होत चालले कीं, त्याजवर प्रेम करणारे व त्याला हुशार समजणारे त्याचे काकादेखील त्यावर क्रुद्ध झाले. त्याचे वडील कट्टे वैष्णवपंथी असल्यामुळें सुरेशला कुमार्गापासून ताळ्यावर आणण्याकरितां हरतऱ्हेचे शिक्षा व दंड करून उपाय करीत असत. परंतु सुरेशनें त्यांच्या कडक शिक्षांची पर्वा केली नाहीं. तो आपला सारा वेळ ख्रिस्ती मित्रांचे घरीं घालवीत असे. आई खेरीज करून इतर सर्व माणसें त्याजाविषयीं एकप्रकारची निर्दयता दाखवीत असत. या कारणामुळें सुरेशचें मन देखील घरीं लागेनासें झालें. अशा स्थितींत कांहीं काळ लोटला. एकीकडे गिरीश बाबू आपला मुलगा ताळ्यावर यावा म्हणून हरप्रयत्न करीत होते, तर दुसरीकडे सुरेश घरांतील संबंधच तोडून टाकण्यास उद्युक्त झाला होता. होतां होतां एके दिवशीं पितापुत्रामध्यें त्याचें वर्तनासंबंधीं बोलतां बोलतां गोष्टी इतक्या थरावर आल्या कीं, सुरेश घरीं केव्हांहि परत यावयाचें नाहीं असा निश्चय करून एकाएकीं घर सोडून गेला. या बाबतींत त्यानें आपले ख्रिस्ती दोस्तांचा सल्ला घेतला. त्यांनीं त्याला आपल्या घरीं ठेवून घेण्याचें आश्वासन दिलें. तथापि त्याला तें मान्य झालें नाहीं. त्यानें आपली सर्व हकीकत प्रिन्सिपाल मि० ॲष्टन यांस निवेदन केली. त्याची त्या दुःखांतून सुटका व्हावी या सदिच्छेनें त्याला त्यांनीं ख्रिस्ती होण्याचा उपदेश केला. त्यानंतर थोडे दिवसांनीं बायबल वाचन होऊन मि० ॲष्टन यांनीं सुरेशला बाटविण्याचें श्रेय घेतलें. हें वर्तमान जेव्हां सुरेशचा बाप व घरांतील मंडळी यांना कळलें, तेव्हां त्यांनीं सुरेशचें

तोंड पाहावयाचें नाहीं अशी घोर प्रतिज्ञा केली. आतां सुरेशची घर ना दार अशी स्थिति झाली. परंतु मि० ॲष्टन यांनीं त्याला एक घर देऊन त्याची नीट व्यवस्था करून दिली. त्याचप्रमाणें सुरेशचें मनांत असतें तर त्याला बायबल उत्तम शिकवून खेड्यांतून धर्मोपदेशकाचे काम मिळून त्याचा चरितार्थ चालला असता; परंतु सुरेशसारख्या नवयुवकाला हें आवडणें शक्य नव्हतें.

स्वतःचा चरितार्थ चालविणें स्वतःचे अंगावर पडल्यामुळें तो आतां नोकरी धुंडूं लागला; परंतु अशिक्षित व कमी वयाचा असल्यामुळें त्याला नोकरीस कोणीच ठेवीना. यायोगानें त्याचे मनाला फार दुःख वाटूं लागलें. परंतु दुःख करून काय उपयोग ? तो ज्या गृहस्याकडे भेटण्यास जाई तो त्याला टाकून बोलत असे. व त्याला धिःकारीत असे. ' घराबरोबर घराचे वासेही फिरतात ' अशी त्याची स्थिति झाली. सुरेशची कष्टमय परिस्थिती दिवसोंदिवस वाढूं लागली. शेवटीं सुदैवानें त्याला एका फराळाचे दुकानांत लहानशी नोकरी मिळाली. स्पेनच्या हॉटेलचा तो मार्गदर्शक पोऱ्या झाला. त्याला दररोज फक्त स्टेशनवर जावें लागे व दूर देशाहून आलेल्या इंग्रज पाहुण्यांना हॉटेलांत पोचवावें लागत असे. प्रसंगोपात त्याला असल्या मुशाफर लोकांना शहरांत चोहोंकडे फिरवून पाहण्यासारखीं स्थानें दाखवावीं लागत. थोडेंफार इंग्रजी येत असल्यामुळें तो त्या लोकांबरोबर पूसतपास व गोष्टी करीत असे. तो आपले कामांत इतका दक्ष व हुशार असे कीं जे लोक तेथें येऊन रहात असत ते नेहमीं त्याजवर प्रसन्न असत. थोड दिवसांनीं त्याला या कामाचा वीट आला व आपण युरोपखंडांत भ्रमण करावयास जावें असें त्याला वाटूं लागलें. तो नेहमीं कोणत्या ना कोणत्या प्रकारें विलायतेस जाण्याच्या विचारांत असे. परंतु जाण्यास पुरेसे रुपये कोठून आणावे हा मोठा प्रश्न त्याजपुढें उभा राही. धर्मांतर केल्यापासून त्याला आपल्या काकाकडून किंवा प्रिय मातेकडूनदेखील इतके रुपये मिळणें असंभवनीय होतें. सुरेशची परदेशांत जाण्याची इच्छा इतकी प्रबल झाली कीं, कांहीं झालें तरी परदेशगमन केल्याशिवाय रहाणार नाहीं अशी त्यानें प्रतिज्ञा केली. मि० ॲस्टन देखील त्याच्या या

प्रयत्नास यश यावें म्हणून उपाययोजना करीत होते. जरी ते सुरेशच्या उत्कर्षांकरितां प्रयत्न करीत होते तरी त्यांचें करणें व्यर्थ झालें. कारण सुरेशचें व सरस्वतीचें खडाष्टक होतें. त्यांनीं आपल्या पुत्राप्रमाणें त्याला सुधारण्या चे बाबतींत परिश्रम घेतले हें खालील लैफंट साहेबास पुढें त्याच्या भावाचा परिचय करून देण्याकरतां लिहिलेल्या पत्रावरून व्यक्त होतें.

" आमच्या शाळेचे विद्यार्थी व २१ वर्षांपूर्वी आमचे मिशननें ख्रिस्ती केलेले सुरेशचंद्र विश्वास यांचे सदर बाबू महाशय हे धाकटे बंधू आहेत. माझें सुरेशचंद्रावर फार प्रेम होतें. युरोपखंडांतील देशांत भ्रमण करण्याची त्यांची इच्छा माझे घरांतच उद्भवली व तिचा आह्मांस प्रतिकार करवेना. शेवटीं त्यांनीं युरोपचा प्रवास केलाच. ते येथून लंदन- पर्यंत बी. आय. स्टीमरचे कोठीवाल्याचे मदतनीस होऊन गेले होते. तेथें पोहोंचल्यावर ते माझे मातापित्यांकडे गेले. त्यांनीं व माझे भगिनीनें त्यांची हकीकत मोठ्या खुषीनें ऐकली. इंग्लंदांत सुरेशचंद्राला पुष्कळ कठीण प्रसंगांतून जावें लागलें. पुष्कळ कष्ट सहन केल्यावर त्यांची मि० जामरेक साहेबाशीं मुलाखत झाली. त्या साहेबांनीं त्यास आपले जवळ नोकरीस ठेवून घेतलें.

थोडे दिवसांनीं सुरेशचंद्र त्यांचे मंडळींत वाघाला माणसाळवून शिक- विण्याचें काम करूं लागले. आपले हे कौशल्याचे खेळ सुरेशचंद्रानें युरोपांतील बहुतेक मुख्य मुख्य शहरीं दाखविले व खुद्द लंदन शहरांतील कृषिभुवनांत देखील करून दाखविलें. पुष्कळ दिवसपर्यंत अनेक देशांत प्रवास केल्यानंतर ते ब्राझिल देशांत रायो-डि-जानिरो नामक शहरीं राहूं लागले. आज ते तेथेंच आहेत. तेथें ते कांहीं हुद्यावर आहेत. एकवेळ ते तेथील अजबखान्यावर (पदार्थसंग्रहालयावर) मुख्य होते. आश्च- र्याची गोष्ट ही कीं शेवटीं ते ब्राझिलचे फौजेंत नोकरी धरून लेफ्टनंट कर्नलचे हुद्यापर्यंत येऊन पोहोंचले. तेथून त्यांनीं आपले घरचे मंडळींना पत्रें पाठविलीं आहेत. तीं सर्व मला वाटतें पोर्तुगीज भाषेंत आहेत. त्या पत्रांचा अर्थ कळावा ह्मणून ते चिंताग्रस्त आहेत. त्यांना व मलाही हें माहीत आहे कीं, आपणाला पोर्तुगीज भाषेंतील पत्र वाचतां येतें, अगर

आपणाला वाचतां न आलें तर दुसरे एकादे पादरी साहेबांकडून वाचून घ्यावें. आपण किंवा दुसरे कोणी सज्जन या पत्राचा अनुवाद करण्याचा त्रास घेतील; किंवा शब्दशः अनुवाद करण्याची आशा नसलीच (आपले पदरचा कोणी कामगार हें कार्य करील तर निराळी गोष्ट आहे) तर पत्राचा भावार्थ समजला तरी आम्ही संतुष्ट होऊं. ”

---

१५ ब्रह्मदेशचा प्रवास.

दिवसेंदिवस कलकत्ता सोडून दुसरे देशांत जावें अशी प्रबल इच्छा सुरेशला होऊं लागली. अखेर तो ब्रिटिश इंडिया स्टीम नॅव्हिगेशन कंपनींत गेला, व त्या खात्यांत त्याला, नोकरी मिळाली. तेथें नोकरी करून त्यानें रंगूनला जाण्याची तयारी केली. तो विलायतेस जाण्यास अत्यंत उत्सुक झाला होता यांत मुळींच शंका नाहीं. परंतु खर्चण्यास मुळींच नसल्यामुळें तो लाचार होता. त्या काळीं ब्रह्मदेशाची स्थिति फार वाईट होती. दक्षिण ब्रह्मदेशांत इंग्रजी अंमल चांगला बसला नव्हता; आणि उत्तर भागांत अद्याप तद्देशीय राजेच राज्य करीत होते. त्या ठिकाणीं इंग्रजी जाणणारांची फार आवश्यकता होती सुरेशनें तेथें आपणास कोणती ना कोणती तरी नोकरी मिळेल हा विचार करून आपला तिकडे जाण्याचा निश्चय केला होता. त्या ठिकाणीं त्याला नोकरी तावडतोब धरण्याखेरीज गत्यंतर नव्हतें. कारण रोजच्या उदरभरणाकरितां जवळ पुरेसे दाम नव्हते. त्यासाठीं तो रंगूनला पोहोंचतांच प्रथम एक कमी भाड्याचें घर धुंडूं लागला. फिरतां फिरतां वाटेंत त्याला त्याचा एक फार जुना मित्र भेटला. त्या मित्रानें त्याला आपले घरीं नेलें; व त्याला तेथेंच ठेऊन घेतलें. सुरेशनें देखील नोकरी लागेपर्यंत तेथें रहाण्याचा निश्चय केला. त्यावेळीं रंगून शहर फार विपन्न स्थितींत होतें. तें फार बकाली व घाणेरडें शहर होतें. चोहोंकडे दरोडे-

खोर लोकांच्या टोळ्या भटकतांना दृष्टीस पडत. पोलीसचा बंदोबस्त साधारण असा तसाच असे. शहरच्या बाहेरचे रस्त्यावर तसेंच आड-रस्त्यावर दिवसा एकटें बाहेर पडण्याची भीति लोकांना वाटत असे; मग रात्रींच्या समयीं काय घडेल हें विचारवयासच नको. बहुधा नवख्या प्रवाशावर दरोडेखोर नेहमीं हल्ला करीत असत. सुरेशच्या मित्रानें त्याला या सर्व संकटांची व धोक्यांची माहिती करून दिली होती, व मोठ्या सावधागिरीनें रहाण्यास सांगितलें होतें. मित्राचे या उपदेशाचा परिणाम सुरेशवर किती झाला याची हकीगत पुढील प्रकरणांत पहावयास मिळेल.

———

१६ डाकूबरोबर दोन हात.

नावेंत बसून इकडे तिकडे फेरफटका करण्याचा सुरेशचा शोक अद्याप कामयच होता. एके दिवशीं दोन प्रहरचे सुमारास होडींत बसून इरावती नदीचे किनाऱ्या किनाऱ्यानें नाव चालवीत असतां सूर्यास्ताचा समय होत आला. संध्यासमय होतांच नदीचे किनाऱ्यावर नाव अडकवून आपण फिरत फिरत घरीं जावें असें ठरवून मोठ्या धिटाईनें तो घराकडे हळूहळू जाऊं लागला. त्यावेळीं त्याजवळ कोणत्याही प्रकारचें हत्यार नव्हतें. फक्त एक रूळ काय तो त्याजपाशीं होता. त्याव्यतिरिक्त लाठी किंवा सोटा मुळींच नव्हता. सुरेश आपल्या परिस्थितीचा विचार करीत करीत हळूहळू घरीं जात होता. रस्त्यावर दोन शेतकऱ्याखेरीज त्याला कोणी सुद्धां भेटलें नाहीं. एका आकुंचित व अंधारमय गल्लींतून जात असतां त्याला आपणाकडे कोणी दगडासारखे कांहीं फेकीत असल्याचा भास झाला. परंतु त्याचे नजीकचे वृक्षावर ते आदळतांच कोणा तरी डाकूनें शस्त्र फेकलें असावें असें त्यास तत्काळ कळून आलें. तो थोडा दूर गेला असेल नसेल तोंच तसलेंच एक हत्यार पुनः कोणीं फेंकलें; परंतु ईश्वराच्या कृपेनें दोन्ही शस्त्रांपासून त्याचा अकल्पित बचाव झाला.

इतक्यांत दोन पुरुष आपले अंगावर चालून येत आहेत असें त्याला दिसलें. तत्काळ त्याला आपल्या मित्रानें केलेल्या सूचनांची आठवण झाली. ते पुरुष पहातांच त्याला आपल्या जीविताची बिलकूल आशा उरली नाहीं. शेवटीं मरावयाचचें आहे, तर वीराला उचित असें युद्ध करून धरणीवर पडूं असें ठरवून तो दोन पावलें मागें सरकला व आपले हातांतील रूळ उभा धरून पवित्र्यावर उभा राहिला, आणि आपल्या प्रतिपक्षीयांची वाट पहात तो दांत ओठ खाऊं लागला. आपलें सावज केवळ एक तरुण बालक आहे असें पाहून त्या डाकूंपैकीं फक्त एकजण त्यावर चालून आला. सुरेश त्याचा समाचार घेण्यास अगदीं सज्ज होता. तो दरोडेखोर जवळ येतांच सुरेशनें आपला रूळ त्याचे कानशीलावर मारला तत्क्षणीं तो धाडकन् जमिनीवर आदळला. आपल्या साथीदाराची ती दशा पाहून दुसऱ्या डाकूला स्थिर बसवेना. तो ताबडतोब पुढें आला, व त्यानें सुरेशच्या हातांतला रूळ हिसकावून घेऊन फेंकून दिला. दोघेही निःशस्त्र असल्यामुळें झोंबाझोंबी सुरू झाली. सुरेशचा प्रतिस्पर्धी चांगला दांडगा गडी होता. त्याला मल्लयुद्धांत जिंकणें कठीण हें त्यानें तेव्हांच ताडलें. खेळतां खेळतां सुरेश बराच दमला. इतक्यांत दूरवर एक वरात जात असलेली त्याला दिसली. ती पहातांच त्याने मोठ्यानें बोंबाबोंब सुरू केली; तरी तो त्याशीं मोठ्या हिकमतीनें लढतच होता. वरातीकडची मंडळी जवळ येते आहेसें पाहून पुढें पळून जाण्यास संधी मिळणार नाहीं हें कळतांच, तो दरोडेखोर मागल्या पायींच निसटला. इतक्यांत कांहीं मनुष्यें तेथें आलीं व त्यांनीं सुरेशला वांचविलें.

---

१७ एका तरुणीस जीवदान.

कित्येक दिवस सुरेशचंद्र रंगून येथील सरकारी व बिनसरकारी कचेऱ्यांत नोकरीसाठीं खेव्या घालीत होता. जेथें जेथें नोकरी मिळण्याचा संभव होता तेथे तेथें तो उमेद धरून जात असे. दुर्दैवानें नोकरी तर मिळाली नाहींच पण एकाही ठिकाणीं थोड्या दिवसांनीं मिळेल अशी आशाहि त्याला राहिली नाहीं. शेवटीं अत्यंत निराश होऊन त्यानें तेथून कूच करावयाचें ठरविलें. ज्या दिवशीं तो तेथून निघणार होता त्याच दिवशीं संध्याकाळीं शहरांत दोन घटका फिरावें असें त्यास वाटलें. फिरावयास निघाला असतां थोडा चालून गेल्यावर त्याला दूरवर लोकांची गर्दी दिसली व मोठ्यामोठ्यानें आरोळ्या ऐकूं येऊं लागल्या. तांतडीनें थोडा जवळ जातो तों, " धावा, पळा, आग लागली, " असे शब्द त्याचे कानीं आले. आग लागलेल्या घरापाशीं येतांच आगीचा भयंकर देखावा त्याचे दृष्टीस पडला. एका घराला आग लागून ती शेजारचे घराकडे पसरत होती. शेंकडों लोक गोळा होऊन आगीचा तमाशा पहात उभे होते. फक्त दोघे चौघे आग विझविण्याचा प्रयत्न करीत होते. कांहीं पाणी आणून आग विझविण्याचें काम करीत होते. हा प्रकार पाहून सुरेशचंद्राच्या प्रकृतीला स्वस्थ उभें राहवेना. तो चटकन् आग विझविणारांचे मदतीस गेला. परंतु ह्या थोड्या लोकांचे प्रयत्न निष्फळ होऊन आग वाढतच गेली. आगीचा फैलाव होऊन जिकडे तिकडे हलकल्लोळ उठला असतां एका घरांतून एका स्त्रीचा आर्तस्वर ऐकूं आला. सर्व लोक सभयाश्चर्यचकित होऊन त्या घराकडे पाहूं लागले. इतक्यांत दुसऱ्या मजल्यावरची एक खिडकी ताडकन् उघडली. खिडकी उघडतांच तींतून धुराचे लोट बाहेर पडून थोड्याच वेळांत एक तरुण स्त्री दिसली. तिनें दोन्ही हात वर केलेले होते. व धुरानें तिचा जीव गुदमरला होता. तिचा चेहरा धुरानें पिवळसर दिसत होता आणि अत्यंत करुणाजनक अशा स्थितींत ती होती.

१ येथून पुढें सुरेशला सुरेशचंद्र या नांवानें उल्लेखिलें आहे.

तो हृदयद्रावक देखावा पाहून सर्व प्रेक्षकांना अत्यंत दुःख झालें, परंतु आगींत उडी घालून त्या अबलेचें संरक्षण करण्याची छाती एकाही प्रेक्षकास झाली नाहीं. सर्वजण भयभीत होऊन त्या तरुण स्त्रीच्या भवितव्याचा कठोर देखावा पहात उभे होते. कोणाच्याही तोंडांतून एक देखील शब्द निघाला नाहीं असा विचार करतां करतांच ती तरुणी जळून भस्म होऊन जाईल या विचारानें सुरेशचंद्राचे हृदयांत असह्य वेदना होऊं लागल्या. प्राण गेला तरी बेहत्तर पण या तरुण स्त्रीचा प्राण वांचविल्याखेरीज राहणार नाहीं, असा त्यानें निश्चय केला. त्यानें आसपास असलेल्या लोकांना शिडी आणण्यास सांगितलें. शिडी हातीं येतांच त्यानें एक घागर पाणी आपले डोक्यावर ओतून अंग भिजविलें व एका भिंतीच्या आश्रयानें शिडी लावून तो वर चढूं लागला. केवळ १५ वर्षांचे बालकाचें तें निःसीम साहस पाहून सर्वांनीं आश्चर्यानें तोंडांत बोटें घातलीं. आगीचा डोंब चोहोंकडे सारखा भडकत होता. मोठ्या कष्टानें व युक्तीनें सुरेशचंद्र त्या खिडकीपाशीं गेला. खिडकी पेटून जळत होती. त्या जळत्या चौकटींतून आंत जाणें कांहीं सोपी गोष्ट नव्हती. समोरच ती तरुणी उभी होती तिच्या चारी बाजूंस धुराचे लोट दिसत होते. तो भयंकर देखावा पाहून सुरेशचंद्राचें अंतःकरण द्विधा झालें. परंतु ती स्थिति फार वेळ टिकली नाहीं. मृत्यु आला तरी बेहत्तर, देहांत प्राण असेपर्यंत या तरुणीस आपले समक्ष मरूं देणार नाहीं, अशी प्रतिज्ञा त्यानें आधींच केली होती. पुन्हां त्याला स्फुरण चढलें. शिडीच्या एका टोकावर उभें राहून मोठ्या चलाखीनें त्यानें खिडकीच्या चौकटींतून खोलींत उडी मारली. ती बालिका त्याच खोलींत अगदीं निस्तब्ध उभी होती. तिच्या सभोंवार चोहोंकडे आग पेटली होती. तिला घेऊन बाहेर कसें निघावें या विचारांत तो होता. त्या खोलींत तर त्यापेक्षां अधिक वेळ उभें रहाणें म्हणजे प्राणावर संकट आणण्याप्रमाणेंच होतें. अशा विचारांनीं अत्यंत व्याकुळ होऊन सुरेशनें चोहोंकडे पाहिलें; परंतु बाहेर निघण्याचा उपाय त्याला सुचेना. इतक्यांत त्याला कांहीं सुचलें. तो थोडासा मागें सरकला, व त्यानें त्या जळत्या खिडकीवर जोरानें एक

लाथ मारली. लाथ मारतांच ती अर्धवट जळालेली खिडकी धडाड् खालीं एकदम कोसळली. परंतु दुर्दैवानें तिच्या आसऱ्यानें ठेवलेली शिडी एकाएकीं खालीं पडली. त्यानें खालीं उभे असलेल्यांना मोठमोठ्यानें " बंधुहो, शिडी भिंतीला लावा " अशी ओरड केली. त्या गडबडींत त्याचें ओरडणें कोणासही ऐकूं गेलें नाहीं; परंतु एका प्रेक्षकाला त्याच्या म्हणण्याचा इरादा समजून त्यानें तावडतोब शिडी भिंतीशीं उभी केली. कित्येक लोकांनीं ते दोघे उतरतांना पडूं नयेत म्हणून खालीं त्या शिडीला दाबून धरली होती. नंतर सुरेशचंद्रानें त्या तरुणीला कडेवर घेऊन शिडीच्या साह्यानें तो खालीं उतरूं लागला. सुमारें चार सहा हात खालीं उतरावयाचें राहिलें होतें, इतक्यांत शिडीचें बाजूचें लाकूड तुटून दोघेंही धाडकन् खालीं आलीं. सुदैवानें खालीं शिडी दाबून धरलेल्या लोकांनीं दोघांनाही हातांवर झेलून धरलें, व त्यांना जखम वगैरे होऊं दिली नाहीं.

सुरेशचंद्र जमिनीवर उभा राहिला असेल नसेल, तों त्याला एकाएकीं घेरी आली व थोड्याच वेळांत तो बेशुद्ध पडला. त्याचें अंग बरेच ठिकाणीं भाजलें होतें, व धुरामुळें त्याचा जीव गुदमरला होता. खालीं आल्यावर काय झालें,या गोष्टींची त्याला मुळींच आठवण नव्हती. जेव्हां शुद्धीवर आला तेव्हां आपण आपले मित्राचे घरीं अंथरुणावर निःशक्त स्थितींत पडलेलें आहोंत असें त्याला दिसलें. ज्या तरुणीला सुरेशचंद्रानें जीवदान दिलें, तिच्या नातलगांनीं त्याची शुश्रूषा फार उत्तम प्रकारें केली. सुरेशचंद्राचे खिशांत एक कागद होता, त्यावर त्याच्या मित्राचा ठिकाणा लिहिलेला होता; त्याप्रमाणें त्यानीं त्याला मित्राचे घरीं सुखरूप पोंचविलें. त्या तरुण कुमारीला सुरेशचंद्राविषयीं फार प्रेम वाटत असे. थोडेच दिवसांत तो चांगला बरा झाला. ती तरुण कुमारिका आपणांवर फार प्रेम करते, असें त्याला पुढें कळून आलें. तथापि त्या प्रेमाचा मोबदला देण्यास तो असमर्थ होता. जिला मीं जीवदान दिले तिच्याशीं विवाहसंबंध करणें हें मला अप्रशस्त वाटतें, असें त्यानें तिला उत्तर दिलें. आपल्या या कठोर शब्दांनीं त्या कुमारिकेला अत्यंत

दुःख झालें, हें पाहून त्यालाही फार वाईट वाटलें. शेवटीं त्यानें रंगून सोडून दुसरीकडे कोठें तरी प्रयाण करण्याचा निश्चय केला.

---

१८ मद्रासचा प्रवास.

सुरेशचंद्र रंगूनहून कलकत्त्यास गेला नाहीं. रंगून शहरांत मद्रासी लोक पुष्कळ राहतात. त्यांतील कित्येक मद्रासी लोकांबरोबर सुरेशचंद्राचा चांगला परिचय झाला होता. त्याचे मनांत मद्रासेस जाण्याचा विचार आला. तेथें कदाचित् एखादी नोकरी मिळेल या आशेनें त्यानें तेथें जाण्याचा आपला निश्चय कायम करून तिकिट विकत घेतलें. मद्रासेस गेल्यावर त्याची स्थिति रंगूनप्रमाणेंच झाली. त्याची कोणाशीं ओळख नव्हती. कोणत्याना कोणत्या तरी उपायानें त्यानें आपली राहण्याची व खाण्यापिण्याची व्यवस्था केली. कांहीं कचेऱ्यांतून त्यानें नोकरीचा शोध केला, परंतु त्याला एकही नोकरी मिळाली नाहीं. शेवटीं त्याजपाशीं पांच कां सात आण्यांचे पैसे शिल्लक राहिले. त्यामुळें खाण्यास नसल्यानें ‘ जगायचें कीं मरायचें ’ हा मोठा बिकट प्रश्न त्याजपुढें उभा राहिला. तथापि तो निराश झाला नाहीं. एके दिवशीं ‘ आतां काय करावें ’ या विचारानें भ्रमिष्ट होऊन समुद्रकिनाऱ्यावर फिरत असतां या दुःखमय स्थितींत प्राणत्याग करावा असे विचार वारंवार त्याचे मनांत आले. परंतु धीर धरून त्यानें त्या भ्रमिष्ट विचारपद्धतीला आपले अंकित केलें व चालूं लागला. इतक्यांत त्याची दृष्टी एका वृद्ध व शांत मनुष्यावर गेली. त्यानें एकदम जाऊन त्याला साष्टांग नमस्कार घातला व आपली जन्मकहाणी सांगूं लागला. त्याची कहाणी ऐकून त्या वृद्ध मनुष्याला फार दया आली. त्यानें सुरेशचंद्राला पूर्ण साहाय्य करण्याचें आश्वासन दिलें. त्यानें त्यास आपल्या नातूपणतूवर देखरेख करण्यास घरीं ठेवून घेतलें. सुरेशचंद्रानें हें काम इतक्या

उत्तम रीतीनें केलें कीं, थोडेच दिवसांत तो वृद्ध गृहस्थ व त्याचे कुटुंबांतील माणसें त्याजवर अत्यंत प्रेम करूं लागलीं. कित्येक महिने सुरेशचंद्र त्याच घरीं राहिला. पुढें थोडेसे रुपये त्याजवळ शिल्लक पडतांच त्यानें कलकत्त्यास परत जाण्याचा निश्चय केला.

---

१९ परत कलकत्त्यास.

रंगूनहून मद्रासेस व मद्रासहून कलकत्त्यास ज्या विशेष हेतूकरितां सुरेशचंद्रानें प्रवास केला, तो सफळ झाला नाहीं. कलकत्त्यास पोंचल्यावर देखील सुरेशचंद्र नोकरीकरितां इकडे तिकडे खेट्या घालीत होता. परंतु त्याला नोकरी मिळाली नाहीं. मि० ॲष्टन-साहेबांनीं त्याची खाण्यापिण्याची व्यवस्था करून दिली होती, त्यामुळें त्या बाबतींत त्याला अधिक कष्ट झाले नाहींत. तो आपणास लागणाऱ्या वस्तु कधींकधीं आपले मातोश्रीकडून आणवीत असे. परंतु अशा तऱ्हेनें आयुःक्रमण करणें केवळ निरर्थक व अपमानास्पद आहे असें वाटून, त्यानें कांहींना कांहीं तरी शिकण्याचा तत्काळ निश्चय केला. कादंबऱ्या वाचणें, त्याला फारसें आवडत नसे. ज्या पुस्तकांत निरनिराळ्या देशांचीं वर्णनें असत व जीं बोधप्रद असत, अशींच पुस्तकें तो नेहमीं वाचीत असे. हळुहळू त्याची बुद्धि विकास पावूं लागली. सांप्रतच्या सारख्या हीन व कफल्लक परिस्थितींतसुद्धां यूरोपखंडांतील देशांत प्रवास करावा, अशी उत्कट इच्छा त्याला वारंवार होत असे. परंतु इच्छेला जर फळें येतीं तर आजचें जग कांहीं निराळ्या स्वरूपांत असतें. तो बहुधा इंग्रज खलाशांकडे जाऊन समुद्रयात्रा व पश्चिमेकडील देशासंबंधीं पूसतपास करीत असे. या कारणांनीं त्याची परदेश-गमनाची इच्छा अधिक बलवत्तर होत गेली. इष्ट हेतु साध्य व्हावा म्हणून त्यानें पुष्कळ जहाजांत नोकरीचा शोध केला, परंतु चोहोंकडे त्याला नकारात्मक उत्तर मिळालें. मामुली खलाशाची नोकरी देखील त्याला मिळणें कठीण

झालें. तो हताश झाला, व त्याला सर्वत्र निराशेचा अंधःकार दिसूं लागला.

---

२० मातृभूमीची रजा व समुद्रप्रयाण.

कित्येक आठवडे सुरेशचंद्र भणग्याच्या मुसाप्रमाणें भटकत होता. शेवटीं सुदैवानें त्याची व एका जहाजाचे कप्तानाची भेट झाली. पुढें नेहमीं जाणें येणें ठेवून व कप्तानाशीं आदबीनें राहून थोडेच दिवसांत त्यानें त्याचें प्रेम संपादन केलें; व दोघेही मित्र बनले. सुरेशचंद्रानें ही उत्तम संधी हातची जाऊं दिली नाहीं. एके दिवशीं योग्य वेळ पाहून कप्तानाला त्यानें आपली मनीषा सांगून टाकली. त्याची सांपत्तिक दुःस्थिति पाहून कप्तान त्याच्या प्रश्नाला उत्तरें देण्याची टाळाटाळी करूं लागला. परंतु सुरेशचंद्राचें प्रेमळ भाषणाचा कप्तानावर असा कांहीं पगडा बसला होता कीं, त्यानें हो ना करतां करतां आपले जहाजावर कोठीवाल्याची नोकरी देऊन इंग्लंड देशास घेऊन जाण्यास तो कबूल झाला. थोडे दिवसांनीं जहाज कलकत्त्याहून निघालें.

बंदरांतून जहाज हलतांना सुरेशचंद्राच्या अंतःकरणाची काय स्थिति असेल बरें? जन्मदात्री माता, पिता, काका व इतर बांधव यांपैकीं तेथें कोणीही नव्हतें. जी व्यक्ती आपल्या देशमातेला कायमची सोडून जाणार तिचा शोक काय विचारावयाचा? आटोकाट प्रयत्न करून देखील त्याला आपलें रडें व अश्रुधारा आवरेनात. लवकरच त्यानें स्वतःचें समाधान केलें. आपली शोकमय स्थिति छपविण्याकरितां त्यानें आपला चेहरा हातरुमालानें झांकून घेतला, व थोडे वेळानें आपल्यावर सोंपविलेलें कार्य करण्याकरितां कोठीकडे चालता झाला.

ज्या जहाजांत सुरेशचंद्र कलकत्त्याहून निघाला तें एक साधारण

प्रतीचे उतारु नेणारें वाफेचें गलबत (पॅसेंजर स्टीमर) होतें त्यांत प्रवास करणारे बहुतेक गोरे लोक होते. उतारूखेरीज इतर लोक देखील कांहीं कमी दर्जाचे मुसलमान सोडून सारेच खलाशी इंग्रज होते. सर्व गोऱ्या खलाशांना सुरेशचंद्राला कोठीवर मिळालेल्या नोकरीचा हेवा वाटून ते मनांत जळफळत असत. परंतु कप्तानाच्या भयानें कोणाच्यानेंही त्याचें काडिमात्र वांकडें करितां आलें नाहीं. सुरेशचंद्राशीं कोणीही फारसें बोलत नसे; म्हणून त्याला ह्या एकांतवासाचा थोडा कंटाळा आला. परंतु ती सर्व स्थिती फार दिवस टिकली नाहीं. कोणा उतारूंना एखाद्या वस्तूची गरज लागली तर त्याला कोठीवाल्याकडे जावें लागत असे. या-योगानें सुरेशचंद्राचा चांगला फायदा झाला. जहाजावरील सर्व लोक त्याचीं काम करण्याची तडफ व आचरण पाहून प्रसन्न झाले, व ते त्याजवर प्रेम करूं लागले. जहाजावरील पुष्कळशा स्त्रिया देखील त्याला आपले-जवळ बोलावून त्याजकडून निरनिराळ्या गोष्टी ऐकत असत. थोड्याच दिवसांनीं खलाशीदेखील त्याशीं स्नेहानें वागूं लागले. या सर्व कारणां-मुळें सुरेशचंद्राची समुद्रयात्रा फार सुखानें पार पडली. तेहतिसावें दिवशीं जहाज सुखरूपपणें लंदन शहराला पोहोंचलें. सर्व उतारू लोक मोठ्या उत्सुकतेनें आपापल्या घराची वाट धरते झाले.

२१. लंदन नगरांत

सर्व प्रवासी लोक भेटावयास आलेल्या आपल्या नातलगांना प्रेमानें भेटत होते. कित्येक भेटीनंतर घरोघर जाण्याच्या तयारींत होते. एकटा सुरेशचंद्र काय तो डेकवर उभा राहून आपले घरचे मंड-ळींची आठवण करीत होता. त्याच्या डोळ्यांपुढें नाथपूर व तेथील देखावे वारंवार येऊं लागले. आपल्या मित्र-मंडळीची त्याला आठवण झाली व आपल्या प्रिय मातेची आठवण

होऊन तिचें दर्शन घेण्याची लालसा त्याला होतांच दुःखानें त्याचे डोळ्यांतून अश्रूबिंदु चमकले. कप्तान व इतर खलाशी आपापले कामांत गुंतले असल्यामुळें सुरेशचंद्र कोठें आहे व तो काय करीत आहे हें कोणा-सच माहित नव्हतें. प्रवाशांच्या उतरण्याच्या गडबडीनें चोहोंकडे आनंद-मय दिसत होतें. परंतु सुरेशचंद्र डोलकाठीला टेकून ध्यानमग्न झाला होता. त्याच्या डोळ्यांतून अश्रू वाहात होते. इतक्यांत अकस्मात् एका युवतीनें मागून येऊन त्याचे खांद्यावर हात ठेवून त्याच्या ध्याननिद्रेचा भंग केला. ती युवती कुमारी होती. हिंदुस्थानांत वर शोधण्याच्या कार्याकरितां ती मोठ्या आशेनें आली होती. परंतु योग्य वर न मिळाल्यामुळें तिला परत घरचा मार्ग धरावा लागला. एकाच जहाजांत प्रवास करीत असल्यामुळें एकमेकांची ओळख बरीच झाली होती. इतर प्रवाशाप्रमाणें तीही आपले आईबापांचे घरीं जावयास निघाली होती व म्हणून जातांना एक वेळ सुरेशचंद्राला भेटून जावें असें ठरवून ती त्याजकडे आली होती. तिची चालचलणूक व हावभाव सुरेशचंद्राला पसंत पडले नाहींत. थोड्या वेळांत ती गेली. जहाजावरील प्रवाशांची सर्व गडबड शांत झाल्यावर कप्तानानें सुरेशचंद्राला जवळ बोलावून घेतलें, व त्याला म्हणाला " आतां येथ आपली काय करण्याची इच्छा आहे ? जहाजा-वरील नोकर म्हणून राहणार कीं लंदनमध्ये कांहीं विद्याभ्यास करणार?" सुरेश०—येथें कोणतें कार्य मला फायदेशीर होईल या गोष्टीचा मीं अद्याप पूर्ण विचार केला नाहीं. या अपरिचित देशांत येऊन मला केवळ दोन घटका झाल्या आहेत. त्यांतून येथले रहिवासी व रीतीभाती यांची मला बिलकूल माहिती नाहीं.

कप्तानः—" मी आपला शुभचिंतक आहें, एवढेंच मला आपणांस सांगावयाचें आहे. मजकडून नेहमीं जें साहाय्य लागेल तें आपणांस मिळेल. आणखी तीन आठवडे आमचें जहाज येथेंच विश्रांती घेणार आहे; व तोंपर्यंत तुमची खाण्यापिण्याची व्यवस्था याच ठिकाणीं उत्तम राहील. तथापि तुम्हीं स्वस्थ न बसतां आपले चरितार्थाचा पुढील उद्योग करीत राहावें हें बरें. तुम्हीं जर उद्योगधंदा केला नाहीं, तर तुमच्यावर अत्यंत

बिकट अशीं संकटें येऊं लागतील. मी तर एवढेंच इच्छितों कीं उत्तम प्रकारानें राहून आपले हातून असें सत्कार्य व्हावें कीं, त्यामुळें तुमची कीर्ति होईल." कप्तानाचें हें अंतःकरणपूर्वक भाषण ऐकून सुरेशचंद्रानें कृतज्ञतेनें त्याचे आभार मानिले. नंतर कप्तानसाहेब एजंटाबरोबर कांहीं बाबतींत सल्लामसलत घेण्याकरितां चालते झाले, व सुरेशचंद्रही एका गोऱ्या खलाशाबरोबर शहरांत शोभा पाहाण्याकरितां गेला.

लंदन शहर म्हणजे जगांतील एक अपूर्व चीज. तेथील उंचउंच सुंदर इमारती व सुशोभित दिसणारे रुंद रस्ते पाहून सुरेशचंद्राला अत्यंत आश्चर्य वाटलें. रस्त्यांवरील दुकानांच्या अपूर्व देखाव्यानें सुरेशचंद्राला बराच वेळ 'किंकर्तव्यमूढ' असें बनविलें. पुढें पुढें त्याला फिरण्याचा इतका नाद लागला कीं फक्त निजण्याकरितांच तो जहाजावर येत असे. बाकी त्याचा सर्व वेळ शहरांतील निरानिराळीं प्रेक्षणीय स्थळें पाहण्यांत जात असे. थोडे दिवसांनीं त्याची बरेच लोकांशीं थोडीफार ओळख झाली. तीन आठवडे संपतांच जहाजाची परत फिरण्याची तारीख आली. आतां कोठें तरी निवास करण्याला स्थल पाहण्याची आवश्यकता त्याला भासूं लागली. परंतु या बाबतींत त्याला फारसे श्रम पडले नाहींत. त्याच्या तोंडओळखीच्या एका मनुष्यानें त्याला एका घरांत राहण्याची सोय करून दिली. हें घर एका मोठ्या गुहेसारखें होतें व त्यांत लहान लहान खोल्या पुष्कळ होत्या. हें घर रस्त्यापासून दूर एका बाजूस असल्यामुळें तेथें अगदीं शुक होतें. यामुळें गांवांतील बदमाष व दारुबाज उडाणटप्पू लोकांचा हा एक अड्डाच होता. दारुपायीं ज्यांच्या घरादाराचें व जन्माचें वाटोळें झालें होतें, अशा दुर्व्यसनी तरुणांचें हें निवासस्थान होतें. याच ठिकाणीं पुष्कळ व्यभिचारिणी स्त्रियाही होत्या. या सर्व दुराचारी लोकांचा समुदाय पाहून सुरेशचंद्र अत्यंत भयभीत झाला व दुसरे दिवशीं सकाळींच तेथून दुसरीकडे बिऱ्हाड हलविण्याचा त्यानें मनांत निश्चय केला. त्या दिवशीं रात्रीं त्याला सुखानें झोंप मिळाली नाहीं. मध्यरात्रीचे सुमारास कसल्याशा आवाजानें व चाहुलीनें तो एकदम दचकून जागा झाला. त्याला आपले समोर एक विचित्र आकृति पाहून अत्यंत भीति वाटली. अशा रात्रीं

बेरात्रीं ही कोण विचित्र व्यक्ती आपणाकडे येत आहे, याचें त्याला आश्चर्य वाटलें. ही व्यक्ति कोण ? ती कां येत आहे ?—कदाचित् आपल्या जवळचे थोडें फार द्रव्य चोरण्यास तर कोणी येत नसेल ? अशा प्रकारच्या अनेक विचारतरंगांनीं त्याचे मनांत काहूर उठविलें. अंधःकार दाट असल्यामुळें ती व्यक्ती कोण आहे हें त्यास कळेना. तथापि कोणी तरी आपले जवळ उभें आहे हें त्याला चांगलें जाणवत होतें. शेवटीं सुरेशचंद्रानें आपण जागे आहों हें दर्शविण्याकरितां एक मोठी जांभई दिली. इतक्यांत ती व्यक्ती दूर जाऊन दिसेनाशी झाली. थोडे वेळानें सुरेशचंद्रही आपले कपडे सावरून गाढ झोपीं गेला. प्रातःकाळ होतांच तो नोकरीच्या शोधाकरितां बाहेर पडला. परंतु तेथील रीतीभातीशीं पूर्ण अनोळखी असल्यामुळें सायंकाळपावेतों भटकून देखील त्याला कसलीही नोकरी मिळाली नाहीं. शेवटीं पुन्हा पूर्वींच्याच स्थळीं, तान्हेला व भुकेला असा मुकाट्यानें परतला. चालून चालून अत्यंत थकल्यामुळें श्रमपरिहार करण्याकरितां कांहीं पेय घ्यावें असें त्याला वाटलें; व म्हणून तो एका दुकानांत शिरला. काळा मनुष्य दुकानांत पहातांच गोरे माणसांनीं त्यास गराडा घालून त्याला अनेक प्रश्न विचारून भंडावून सोडलें. अनेक लोक मद्यपान करीत बसलेले त्याला दिसले. त्याला पहातांच दोन तरुणींनीं त्याला मद्याचा प्याला दिला. तो त्याच्यानें नाकारवेना. एका प्याल्यानंतर दुसरा अशा रीतीनें बाटली खलास झाली. सुरेशचंद्र त्यांच्या पूर्ण आधीन झाला.दारूच्या निशेंत सुरेशचंद्र अगदीं पागल बनला. आपण कोणत्या स्थितींत आहोंत, आपल्या हातून कोणते अनाचार होत आहेत, इत्यादींचा विचार करण्यास सुद्धां सुरेशचंद्राची विवेकबुद्धि ठिकाणावर नव्हती. सुमारें २४ तासांनीं तो अर्धवट शुद्धीवर आला व इकडे तिकडे भ्रमिष्टासारखा पाहूं लागला. इतक्यांत त्याला पुन्हां शराब पाजण्यांत आलें. झालें ! पुन्हां तो बेभान स्थितींत पडून राहिला!! तो तरुण होता. त्याला जगांतील छक्केपंजे ठाऊक नव्हते. तो आशिक्षित होता. त्याला सुधारल्यांचें (?) कसब पारखें होतें. तो दुष्टांच्या संगतींत पडला. पण त्यानें हें जाणून बुजून केलें नाहीं. कायद्यानें ठरविलेली

वयोमर्यादा देखील त्यानें अद्याप उल्लंघिली नव्हती. तो अज्ञान होता. त्याजवर कोणाचीही देखरेख नव्हती. त्याचा कोणी वाली नव्हता. अशा परिस्थतींत कोणाचेंही चारित्र्य भ्रष्ट होणें आश्चर्यकारक नाहीं. त्याचें हें दुश्चरित्र निंदास्पद होतें, यांत बिलकूल संदेह नाहीं. या दुष्कर्मामध्यें हा सांपडल्यानें त्याच्या चरित्राला लागलेला काळिमा चरित्रलेखकाला पुसून टाकतां येणें शक्य नाहीं. खऱ्या खऱ्या घडलेल्या गोष्टी जशाच्या तशा वाचकांपुढे मांडणें हेंच लेखकाचें कर्तव्य आहे. तसेंच दुसऱ्याच्या दुष्कर्मानें घडलेल्या अधःपतनापासून वाचकांस चांगला बोध घेतां येईल. परदेशगमन करणाऱ्या किंवा करूं इच्छिणाऱ्या तरुण विद्यार्थ्यांना यापासून पुष्कळ ग्रहण करतां येईल. परमेश्वर करो व कोणत्याही प्रवासी नवयुवकावर चरित्रभ्रष्ट होण्याची पाळी कधीं न येवो !

कलालखान्यांतील थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे नीच लोकांच्या हातीं सांपडल्यामुळें थोडेच दिवसांत सुरेशचंद्राजवळ होतें नव्हतें तें सारें नाहींसें झालें. तो कंगाल फकीर बनला. अंगावरील वस्त्राखेरीज त्याजवळ कांहीं नव्हतें. गांठीस पैसा होता तोंवर गोळा झालेलीं मुतें आतां त्याला सोडून गेलीं. ज्यांनीं त्याला आपल्या हावभावांनीं भुलविलें त्या जालीम शराब पाजणाऱ्या नटव्या त्याला सोडून गेल्या. निर्धन व निःसहाय असा सुरेशचंद्र एखाद्या वेड्या पीराप्रमाणे इकडे तिकडे भटकूं लागला. शेवटीं तो पूर्ण शुद्धीवर आला. आपण एकाएकीं कोणत्या परिस्थितींत पडलों, आपली काय अवस्था होणार आहे, इत्यादि गोष्टींचा नीट विचार करण्याकरितां एके दिवशीं तो जवळच्या एका बागेंत जाऊन बसला. विचार करितां करितां त्याला एकदम झोंप आली व बसलेल्या बांकावरच तो गाढ झोंपीं गेला. सुमारें अर्धी घटका झोंप झाली असेल नसेल, तों एका वर्तमानपत्रें विकणाऱ्या मुलानें आपल्या कर्कश आरोळीनें त्याला सुखनिद्रेंतून जागें केलें. निद्राभंग झाल्यामुळें सुरेशचंद्राला अत्यंत क्रोध आला. परंतु त्याच्या क्रोधाला न जुमानतां त्या वर्तमानपत्रविक्यानें त्याला मोठ्या नम्रतेनें नांव, गांव व परदेशांत येण्याचें कारण विचारिलें. सुरेशचंद्रानें आपली सर्व हकीकत त्याला सांगितली. त्याची हृदयद्रावक कहाणी ऐ-

कून त्याला त्याची फार कींव आली. घरीं परत गेल्यावर त्यानें आपले धन्याला सुरेशचंद्रालाही आपणाप्रमाणेंच वर्तमानपत्रें विकण्याची नोकरी देण्याचा आग्रह केला. सुदैवानें त्या बालकाची करुणा येऊन धन्यानें सुरेशचंद्रालाही नोकरी देण्याचें कबूल केलें व त्याला नोकर म्हणून ठेऊन घेतलें. परंतु सुरेशचंद्र तेथें फारच थोडे दिवस राहिला. त्याला ती किरकोळ नोकरी मन पासून आवडेना. त्यानें दुसरीकडे एक नोकरी धरली. परंतु "कुठेंहि गेलें तरी पळसाला पानें तीनच" हलकी नोकरी म्हणून तो तेथेंहि फार दिवस टिकला नाहीं. त्यानें खर्चाकरितां घरीं लिहिलें होतें; परंतु तिकडून नकारात्मक उत्तर आलें. जवळ खर्चण्यास नसल्यामुळें त्याची स्थिति अत्यंत शोचनीय झाली होती. शेवटीं तो जेथें बरेंच मध्यम स्थितीचे लोक रहात असत, अशा एका ठिकाणीं गेला. थोडे दिवस तो त्या वस्तीस राहिला. त्याचे एका मित्रानेंच त्याला तेथें ठेवून घेतलें होतें. त्याजवर गुदरलेलीं संकटें ऐकून तेथील रहिवाशी त्याजवर फार प्रेम करीत असत. तेथें कांहीं संशयास्पद कारण घडल्यामुळें तो तेथून निघाला व थोडे दिवस लंदन शहरापासून दूर रहावें असें त्याचे मनानें घेतलें. यावेळीं त्याजवळ थोडेसे रुपये शिल्लक होते. थोडे दिवस फेरीवाल्याचा धंदा करावा असें त्याचे मनानें घेतलें व म्हणून एका दुकानांतून कांहीं जिन्नस विकत घेऊन तो जाण्याच्या तयारीस लागला.

---

२२ भाग्योदय.

फेरीवाल्याच्या पेशांत सुरेशचंद्राला बऱ्याच गांवीं हिंडावें लागत असे. या धंद्यांत त्यास दर महिन्यास तीस रुपये वाढवा येऊं लागला. म्हणून त्यानें आणखी थोडे महिने हाच धंदा करण्याचें ठरविलें. बहुधा एक किंवा दोन आठवड्यांनंतर तो सामान खरेदी करण्यास लंदन शहरीं येत असे. परंतु तेथें आल्यावर तो आपले मित्राचे घरीं फारसा जात नसे. गांवोगांवीं त्याचा माल उत्तरोत्तर अधिक खपून लोकही त्याला मान देऊं लागले.

याप्रमाणें सुमारें पांच महिन्यांत सुरेशचंद्रानें दीडशें रुपये शिलकेंत टाकिले. या वेळेपासून आपल्या चरित्रनायकाचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष होत गेल्यामुळें आपण त्यास सुरेशचंद्र याच पण बहुमानास्पद नांवानेंच संबोधूं.

सुरेशचंद्र जरी फेरीवाल्याचा धंदा करीत असत, तरी त्यांनीं आपला नियमित व्यायाम करणें व यथामति वाचन हीं कधींहि सोडलीं नाहींत. उलट त्या बाबतींत त्यांची अधिकच प्रगति झाली. याचा परिणाम असा झाला कीं साधारण मनुष्यास लागणारें शिक्षण मिळून, त्यास आपली शरीरसंपत्तीहि कमावितां आली. त्यांस ज्योतिष, गणित व वैद्यक या विषयांवरील पुस्तकें वाचण्याचा फार नाद लागला.

याशिवाय फावल्यावेळीं यूरोपांतील भाषांचा अभ्यास करून ते पुस्तकें वाचीत असत. फेरीवाल्याचा धंदा करतांना एकदां केण्ट नामक परगण्याचे मुख्य शहरीं ते गेले. तेथें कोणी चांगले हुशार सर्कसवाले आले आहेत, असें त्यांनीं ऐकलें. अनेक प्रकारचे व्यायामाची व कसरतीची माहिती व हौस असल्यामुळें साहजीकच त्यांचे मनांत फेरीवाल्याचा धंदा सोडून सर्कशींत नोकरी धरावी, असें आलें. ते ताबडतोब ज्या ठिकाणीं सर्कसवाले उतरले होते, तिकडे गेले. कंपनीचे मॅनेजर तेथेंच होते. त्यांना भेटून नोकरी मिळण्याची विनंती करतांना सुरेशचंद्र म्हणाले, " आपण जर मला आपले कंपनींत कसरत करणारा म्हणून नोकरी दिली, तर कुस्ती, पहारीवरील खेळ, कसरत वगैरे अंगमेहनतीचीं व कौशल्याचीं कामें मी करूं शकेन. सुरेशचंद्र दिसण्यांत मोठे पहिलवान दिसत नसत. कारण अंगकाठी लहान असून अंगलट बेताचीच होती. परंतु त्यांचे अंगांत रग अतिशय होती. व्यायाम व कसरत यांमध्यें ते लहानपणापासून तरबेज होते. कलकत्त्यास असतांना अनेक वेळां शाळेतर्फें यांच्या जिम्नॅस्टिक व कुस्ती खेळण्याचे कामाचें प्रदर्शन होत असे. त्यांचे अगांत शक्ती चांगली होती, परंतु सर्कशीचे मॅनेजरला त्यांची लहानशी अंगकाठी पाहून त्यांचे अंगांत कमी ताकद असावी अशी शंका आली. सुरेशचंद्राच्या ताकदीच्या गोष्टी ऐकून त्यांना हसूं आलें; व थोडा वेळ गम्मत करण्याचे हेतूनें त्यांनीं आपले सर्कशींतील सर्वांत

मजबूत अशा पहिवानाला बोलावून घेतलें. व तो आल्यावर सुरेशचंद्राला म्हटलें " आपण या जोडीदाराबरोबर कुस्ती खेळाल का ? सांगा पाहूं. " सुरेशचंद्रांनीं निश्चयपूर्ण दृष्टीनें उत्तर दिलें " हो, साहेब, कुस्ती लावून तर पहा. " कुस्ती सुरूं झाली. एका बाजूस तो वज्रदेही पहिलवान व दुसरीकडे सुरेशचंद्राची वामन मूर्ती. परंतु थोड्याच वेळांत प्रेक्षकांना असें दिसून आलें कीं, जरी गोऱ्या खेळाडूचे अंगांत अधिक ताकद आहे तरी डावपचाचे बाबतींत हिंदू पहिलवान त्याहून श्रेष्ठ दर्जाचा आहे. दहा मिनिटांचे आंतच साहेब बहादूर जमिनीवर आले व सुरेशचंद्र विजयी झाले.

कुस्ती संपतांच " हॉरिझॉंटलबार व पॅरललबार वरील कांहीं खेळ दाखवूं का ? " असें सुरेशचंद्रानें विचारलें.

मॅनेजर साहेब म्हणाले " कांहीं जरूर नाहीं, मी तुमचे खेळ पाहून संतुष्ट झालों आहें. तुम्हाला आमचे सर्कशींत नोकरीवर ठेवून घेतलें आहे. " त्या क्षणापासून सुरेशचंद्र यांना कंपनींत सामील करून घेऊन त्यांचें वेतनही ठरविण्यांत आलें. दर आठवड्यास जेवणखाण सोडून सुमारें १५ शिलिंग म्हणजे ७॥ रु. त्यांना मिळूं लागले. तथापि इतर खेळाडूंचे वेतनाचे मानानें सुरेशचंद्राचें वेतन फार कमी होतें. परंतु त्यांनीं तें मान्य केलें. कारण काम शिकून चांगले खेळ करतां येऊं लागल्यावर आपोआपच पगार वाढेल याची त्यांना जाणीव होती. अशा प्रकारें एकीकडे सुरेशचंद्र खुष होते व दुसरीकडे थोड्या पगारावर चांगलें काम करणारा लाभला म्हणून कंपनीचे मॅनेजर संतुष्ट झाले होते. आपल्या कंपनीचें जाहीर हस्तपत्रक काढण्यालाही त्यांना चांगली सोय झाली. " काळा हिंदुस्थानी मनुष्य खेळ करून दाखवील " एवढ्या जाहिराती-वर हजारों लोक या सर्कशीचे खेळ पहावयास येऊं लागले. अगदीं पहि-ल्याच प्रसंगीं तर वरीलप्रमाणें जाहीर करतांच शहरांतील स्त्री-पुरुषांच्या झुंडीच्या झुंडी खेळ पहावयास येऊन थडकल्या. खेळ सुरूं होतांच रंगी बेरंगी पोषाख चढवून सुरेशचंद्र प्रेक्षकांच्या समोर सलामी देण्यास आले. नव्या नटाची प्रेक्षकांचे समोर प्रथम येण्याचे वेळीं कशी तिरपीट उडते, हें सांगावयास नको. तीच अवस्था आमच्या चरित्रनायकाची झाली-

त्याचे हात–पाय लटपटूं लागले. डोळे दिपून चोहोंकडे अंधारमय दिसूं लागलें. सर्व इंद्रियें सुन्न–न् होऊन त्याला एक क्षणभर अगदीं निश्चलता आली. इतक्यांत प्रेक्षकांच्या टाळ्यांच्या कडकडाटानें त्यास सचेतन केलें व खेळास प्रारंभ झाला. त्यांचे खेळ चालू असतांना प्रत्येक उडीला किंवा कुशलतेच्या डावाला टाळ्यांचा गजर होत होता, व प्रेक्षक " वाहवा, वाहवा " अशा अर्थाच्या शब्दांनीं त्यांची प्रशंसा करीत होते. त्यादिवशीं सुरेशचंद्रांनीं आपले खेळ इतक्या विलक्षण सफाईनें व कुशलतेनें केले कीं, स्वतः त्यांना आपल्या पहिल्याच प्रसंगीं आलेल्या यशाचें फार आश्चर्य वाटलें. अशा रीतीनें वाहवा होऊन खेळ संपल्यावर जेव्हां सुरेशचंद्र सर्कशीचे नेपथ्यगृहांत आले, तेव्हां खुद्द मॅनेजर साहेबांनीं मोठ्या प्रसन्न अंतःकरणानें त्यांच्याशीं हस्तांदोलन केलें. इतर खेळाडूंनीं देखील त्यांच्या ह्या पाहिल्याच प्रसंगाचे खेळांतील नैपुण्याबद्दल त्यांची तारीफ केली. त्यानंतर इंग्लंदांतील अनेक शहरांत त्यांचे खेळाचें प्रदर्शन झालें. सर्कशींत खेळ दाखविणें, हेंच सुरेशचंद्राचें जीविताचें उद्दिष्ट झालें. दिवसांतील बहुतेक काळ ते आपले व्यवसायासंबंधीं माहिती व प्राविण्य संपादन करण्यांत घालवीत असत. जों जों त्यांचें क्रीडानैपुण्य वाढत गेलें तों तों त्यांची ख्याति दूरवर पसरूं लागली. असें होतां होतां " हिंदुस्थानी सर्कसवाला " या नांवानें ते महशूर झाले.

सर्कशींत शिरल्यावर जेव्हां जेव्हां त्यांना वेळ मिळत असे, तेव्हां तेव्हां नाना प्रकारचीं पुस्तकें वाचण्याचा नाद असल्यामुळें तो ते वाचण्यांत घालवीत असत. परंतु त्यांचे इतर व्यवसायबंधूंना त्यांचें हें करणें नापसंत असे. त्याच सर्कशींत काहीं कुमारिका होत्या. त्या सुरेशचंद्रांच्या वाचणें, शिकणें इत्यादि नित्यक्रमांत अडथळा करून त्यांना आपल्या नाचणें खिदळणें यांनीं व हास्यविनोदांनीं अत्यंत भंडावून सोडीत असत. साधारणतः सर्कशींत काम करणारे तरुणाचें किंवा तरुणीचें ध्येय मनमुराद आनंदांत मग्न होणें हेंच असावयाचें; परंतु सुरेशचंद्र दररोज थोडा तरी वेळ काढून व इतरांचा त्रास चुकवून वाचणें, लिहिणें इत्यादि अवश्य करीत असत. त्या कंपनींत अशा प्रकारानें ते आपला कालक्षेप करीत असत. त्या सर्कशीबरोबर ते इंग्लंदांतील बहुतेक शहरांतून फिरले

व त्यांचे नवीन नवीन स्नेहसंबंध झाले; परंतु त्यांनीं स्वदेशावरचें प्रेम कधींच सोडलें नाहीं. आपल्या घरच्या मंडळीची त्यांना वारंवार आठवण होत असे. ते नियमानें आपले काकाला पत्रें पाठवून स्वतःचें कुशलवृत्त कळवीत. ते जेथें जेथें जात, जें जें त्यांचे हातून घडे, ज्याप्रकारें ते रहात, तें तें सर्व आपल्या चुलत्याला ते प्रेमानें कळवीत असत. आपल्या अत्यंत प्रेमळ मातेकरितां त्यांचें हृदय अत्यंत व्यथित होत असे. आपल्या प्रत्येक पत्रांत ते प्रिय मातेला साष्टांग प्रणिपात लिहीत असत; व पत्राचा बराच भाग मातेच्या संबंधीं विचारपूस, तिला सांत्वनपर संदेश वगैरेंनीं भरलेला असे. कधी कधीं हिंदुस्थानांत परत यावें असें त्यांना वाटत असे. आपल्या प्रेमी नातलगाच्या भेटीची तीव्र उत्कंठा त्यांना कधीं कधीं लागे व पूर्ण मातृभक्त असल्यामुळें मातेच्या स्मरणानें अनेक वेळां त्यांचें हृदय भरून येऊन अत्यंत व्याकुळ होई. वेळोवेळीं पाठविलेल्या पत्रांतून त्यांचे मनोविकार कसे असत हें त्यांच्या महत्त्वाच्या पत्रांचा उतारा पुस्तकाचे शेवटीं परिशिष्टांत केला आहे त्यावरून वांचकांच्या सहज लक्षांत येईल.

सर्कशीत सुरेशचंद्र मोठ्या बडेजावानें राहात असत. त्यांच्या नित्य व्यवहाराला नेहमीं अडथळा करणारी व्यक्ति म्हणजे सुमारें १८ वर्षें वयाची एक जर्मन कुमारी होती. ती त्या सर्कशींत तारेवर खेळ करीत असे. ती कुलीन घराण्यांतील असून तिला लिहितां वाचतां येत असे. कंपनींत तिच्या ओळखीचीं इतर पुष्कळ माणसें होती; परंतु सुरेशचंद्रांशीं ती फार सलगीनें वागत असे. ती व सुरेशचंद्र असे दोघेच असतांना ती बहुधा लिहिण्यावाचण्याचे वेळीं त्यांना फार त्रास देत असे; परंतु आपण त्रास दिल्यामुळें खिन्न झालेल्या आपले मित्राला पुनः उत्साहित करून त्यांचे इच्छेनुरूप त्यांस वाचूं देत असे, सुरेशचंद्र तिच्या कचाट्यांतून सुटण्याचा पुष्कळ प्रयत्न करीत, पण ते त्यांना अत्यंत जड जाई. त्यांचें वाचन चालू असतांना जर कधीं ती तेथें आली तर सुरेशचंद्रांची वृत्ति चलबिचल होत असे, व भाषणाचा प्रकारही असा असे कीं त्यां परस्परांमध्यें प्रेमाचें वास्तव्य निष्कपट आहे असें दिसे.

दोघेंही मोठ्या आनंदानें राहात असत. कंपनींतील दुसऱ्या कोणाही व्यक्तीला यांच्याठायीं परस्परांविषयीं असलेल्या प्रेमाचा मागमूस नसल्यामुळें त्यांचा कोणी हेवा करीत नसे.

एकदां असें झालें कीं सुरेशचंद्रांनीं बाजारांतून कांहीं वस्तू खरेदी करून आणिल्या. त्या वस्तू एका जर्मन भाषेंत छापलेल्या वृत्तपत्रांत गुंडाळलेल्या होत्या. जेव्हां ते आपले खोलींत आले तेव्हां ती जर्मन तरुणी तेथें एकटीच होती. तिनें त्या वस्तू मोठ्या उत्सुकतेनें सोडून दूर व्यवस्थित ठेवल्या. हें करतांना तिची दृष्टि त्या वर्तमानपत्रांतील एका विवक्षित रकान्याकडे गेली. तें वृत्तपत्र तिच्या मातृभाषेंत असल्यामुळें जाहिरातीच्या रकान्याकडे तिचें चित्त वेधलें गेलें. वाचतां वाचतां "घर सोडून दूर भटकत असलेल्या कुमारिकेस" या मथळ्याखालीं "तुझा बाप अत्यवस्थ असून तुझी डोळेभेट व्हावी अशी त्याची फार इच्छा आहे" अशा अर्थाचा मजकूर तिच्या वाचण्यांत आला. त्या जाहिरातीचे खालील नामनिर्देश वाचून तिच्या हातांतलें वृत्तपत्र खालीं पडलें व तिच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. सुरेशचंद्र त्या वेळीं दुसरे कामांत गढले होते. त्यांनीं तिजकडे नजर टाकतांच तिला रडतांना पाहिलें. चटकन जवळ येऊन व तिचे दोन्ही हात प्रेमानें आपले हातांत धरून, मोठ्या शांत व गंभीर स्वरांत त्यांनीं तिला रडण्याचें कारण विचारलें. मोठ्या कनवाळूपणानें भेटण्याचा व बोलण्याचा त्यांचा हा पहिलाच प्रसंग होता. त्या तरुणीलाही दुःखाचा उमाळा आला व तिनें आपले दोन्ही हात सुरेशचंद्राचे गळ्याभोंवतीं टाकून रुदन करण्यास सुरवात केली. तिच्या रडण्याचें कारण न समजल्यामुळें सुरेशचंद्राला अगदीं भांबावल्यासारखें झालें. इतक्यांत तिनें पुढें पडलेल्या वर्तमानपत्रांतील जाहिरातीकडे बोट करून कांहीं दाखविलें. सुरेशचंद्रांना फ्रेंच व जर्मन भाषा येत होत्या. तिनें दाखविलेला मजकूर वाचतांच तिच्या रडण्याचें कारण त्यांच्या तेव्हांच लक्षांत आलें. तरी सुरेशचंद्रांनीं "मग अशी रडतेस कां?" असा सरळ प्रश्न केला. यावर तिनें "अद्याप मी कोण, व कां रडतें, हें आपल्या ध्यानीं आलें नाहीं वाटतें?" असें हळूच उत्तर दिलें; व रडें आवरून गप्प बसली. ती जर्मन कुमारिका एका श्रीमान् व कुलीन

घराण्यांतील होती. चवदा वर्षे वयाची असतांना घर सोडून ती बाहेर पडली, तशी बाहेरच भटकत होती. आईबापांची एकुलती एक असून तिची आई लहानपणींच वारली होती. जाहिरातींतील मजकुरावरून बाप मृत्युशय्येवर मुलीच्या भेटीची आशा बाळगीत दूध घोटीत होता. दुसरेच दिवशीं त्या जर्मन कुमारीनें सर्कशीचे मॅनेजरापासून रजा मागून घेतली व ती सुरेशचंद्राबरोबर लंडनला जाण्यास निघाली. तेथून एकाच जहाजांत बसून ती स्वदेशाकडे जाण्यास निघाली. जहाज निघतेवेळीं शेवटीं तिनें आपलें हृदय सुरेशचंद्राजवळ उघडें केलें. " जिवांत जीव असेपर्यंत मी आपणांस विसरणार नाहीं " असें म्हणतांना तिचा कंठ दाटून आला व तिच्यानें पुढें बोलवेना. हें पाहून सुरेशचंद्रांना गहिंवर आला व त्यांचे नेत्रांत अश्रु उभे राहिले. उत्तर देतांना ते म्हणाले, " तुझ्यांत व माझ्यांत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे. तूं थोरामोठ्याची कन्या आहेस. मी यःकश्चित् तरुण मनुष्य आहें. तूं मला पूर्ण विसरण्याचा प्रयत्न करावा हें चांगलें. मीहि माझ्या मनोवृत्ती शक्य तितक्या आवरण्याचा प्रयत्न करीन "

सुरेशचंद्र केवळ उत्तम नट होते किंवा चांगले कसरत करणारे होते, एवढेंच नव्हे,तर ते जंगली जनावरें पाळून त्यांना नानाप्रकारचे खेळ शिकविण्यांतही पटाईत होते. आफ्रिकाखंडांतील मोठमोठे भयंकर सिंह, तसेच कुत्रे यांना आपल्या कह्यांत ठेवून ते खेळ करण्यास लावीत. ते सिंहाच्या पिंजऱ्यांत घुसून त्यांच्याशीं खेळ खेळत असत. ह्या कलेंत सुद्धां प्रावीण्य संपादून ते लवकरच प्रसिद्धीस आले. सर्कशीबरोबर इंग्लंदांतील कित्येक शहरीं फिरत असतांना, सुदैवानें एके दिवशीं प्रोफेसर जामरक साहेबांची व त्यांची मुलाखत झाली. जंगली जनावरें पाळण्याचे कलेंत त्या प्रोफेसरांचे तोडीचा त्यावेळीं दुसरा कोणीच नव्हता. हिंस्रपशूंच्या स्वभावाचें ज्ञान करून घेण्याकरितां त्यांनीं अनेक देशांतील अरण्यांत व जंगलांत निवास केलेला होता. ते हिंदुस्थानांत देखील हत्ती व अस्वलें यांच्या स्वभावधर्मांचा अभ्यास करण्याकरितां येऊन राहिले होते.त्याकाळीं वन्यपशूंना वश करण्यांत त्यांचे तोडीचा दुसरा कोणीही नव्हता.सुरेशचंद्राचें साहस, तीक्ष्णबुद्धि, व मनोधैर्य पाहून प्रोफेसरसाहेबांनीं त्यांना आपले जवळ

नोकरीस राहण्याची इच्छा प्रकट केली. सुरेशचंद्रालाही तेंच हवें होतें. प्रो. जामरक साहेबांचे म्हणण्याला त्यांनीं मोठ्या आनंदानें रुकार दिला. विपत्तींत इतका काळ कंठल्यावर त्यांना चांगले दिवस आले. ताबडतोब सर्कशींतील नोकरी सोडून ते त्यांचे पशुशाळेंत नोकरीवर रुजू झाले. सुमारें दोन वर्षे त्यांनीं त्या ठिकाणीं चांगल्या प्रकारें नोकरी केली. पुढे पुनः एका सर्कशींत राहून त्यांनीं सिंह, वाघ, कुत्रे इत्यादि हिंस्र पशूंचे खेळ करून दाखविण्याचें कार्य शिरावर घेतलें. या सर्कशीबरोबर त्यांनीं सर्व यूरोपखंडांत प्रवास केला. इसवी सन १८८२ मध्यें त्यांनीं लंडन येथील "रॉयल ॲग्रिकल्चरल सोसायटी"मध्यें टोलेजंग प्रदर्शन भरलें होतें तेव्हां आपले खेळ करून दाखविलें. त्यांना या प्रसंगीं पुष्कळ पदकें व प्रशंसापत्रें मिळालीं. अशा रीतीनें वयाच्या सुमारें एकविसावे वर्षीं त्यांनीं या कलेंत जगद्व्यापी कीर्ती संपादन केली.

एकदां सर्कशीबरोबर प्रवास करतां करतां ते हॅमबर्ग शहरीं येऊन दाखल झाले. या ठिकाणीं गॉजेनबेग नांवाच्या धनाढ्य गृहस्थाची फार मोठी पशुशाळा आहे. हे गृहस्थ देखील जंगली प्राण्यांना शिकवून कह्यांत ठेवण्यांत अत्यंत प्रवीण होते. सुरेशचंद्रांनीं शिकविलेल्या वन्य पशूंचे खेळ पाहून हे फार खूष झाले, व त्यांना अधिक पगार देऊन आपले पशु-शाळेंत नेमून घेतले. या पशुशाळेंत सुरेशचंद्र सिंह, वाघ, रीस आदि-करून हिंस्र पशूंना तऱ्हेतऱ्हेचे खेळ शिकवीत असत. येथील मोठाले क्रूर सिंह त्यांचे हात चाटीत व सुरेशचंद्र आपली मान त्यांचे जबड्यांत घालीत. एका वाघाच्या बच्चाला त्यांनीं इतका वश केला होता कीं तो कुत्र्या-प्रमाणें त्यांच्या मागोमाग रस्त्यानें मुकाट्यानें चालत असे. त्याचें नांव त्यांनीं फैनी असें ठेवलें होतें. त्याचप्रमाणें एका हत्तीलाही त्यांनीं फार गोष्टी शिकविल्या होत्या. सुरेशचंद्रांनीं खाऊं घातलें तरच तो खात असे. जोग कार्ल नांवाच्या पशूंचा व्यापार करणाऱ्या गृहस्थानें तो हत्ती मोठी किंमत देऊन विकत घेतला. या हत्तीला सुरेशचंद्राचा इतका लळा लागला होता कीं मि० कार्ल यांचे घरीं गेल्यावर तीन दिवस त्यानें कांहीं खाल्लें नाहीं. एवढ्याकरितां मि० कार्ल यांनीं नाइलाजास्तव सुरेशचंद्राला आपले पदरीं नोकरीस ठेवून घेतलें. या नोकरींत सुरेशचंद्र

यांना मोठा लाभ व कीर्ति प्राप्त झाली. त्यांची सांपत्तिक स्थिती सुधा-रली व चोहोंकडे त्यांची मानमान्यता झाली. अशा रीतीनें परदेशांत ते एक धनवान व सन्मान्य गृहस्थ झाले.

---

२३ प्रेमकहाणी.

ज्या चरित्रांत प्रेमविषयक गोष्टी आल्या नाहींत असा मनुष्य संसारांत विरळा. कोणी असलेच तर ते, लहानपणापासून योगाभ्यास करून आपलें आयुष्य परमार्थचिंतनांत घालविलेले, ऋषी व तपस्वी होत. इंद्रियांचें दमन करण्यांत खरें पौरुष आहे, पण साधारण प्रतीचे माणसांना जितेंद्रिय होणें अत्यंत कठीण असतें. तथापि कामिनीच्या कमनीय स्वरूपाला न भुलणारे पुरुषही या संसारांत थोडे तरी सांपडतील.

सर्कशींतील ज्या जर्मन तरुणीचें सुरेशचंद्रावर फार प्रेम जडलें होतें, त्या युवतीच्या प्रेमाचा मोबदला देण्याइतकें तेही तिच्या मोहक देहाला व प्रेमळ व शुद्ध अंतःकरणाला पाहून तिजवर मोहीत झाले होते. परंतु तिजसारख्या श्रीमंताचे कन्येबरोबर आपला विवाह होणें कठीण आहे, ही गोष्ट ते जाणून होते. म्हणून त्यांनीं आत्मसंयमन करून तिची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. स्वदेशीं गेल्यावर सुद्धां ती तरुणी सुरेशचंद्रांना प्रेमानें पत्र पाठवीत असे; परंतु त्यांनीं तिच्या पत्रांना उत्तरें न देणेंच चांगलें, असें ठरविलें होतें.

जेव्हां सुरेशचंद्र सर्कशीबरोबर प्रवास करीत करीत जर्मनींतील एका शहरीं आले, तेव्हां रस्त्यानें फिरतां फिरतां एके दिवशीं त्या जर्मन युवतीची व त्यांची अकस्मात् एका दुकानीं भेट झाली. बरींच वर्षें परस्परांनीं परस्परांना पाहिलें नसल्यामुळें दोघेंही बुचकळ्यांत पडलीं. थोडा वेळ दोघेंही निस्तब्ध राहिलीं व नंतर ओळख पटतांच हातांत हात घालून दोघेंही दुकानाबाहेर पडलीं व जवळचे बागेत एका बाजूस बाकावर बसून

दोघांनींही बराच वेळ गोष्टी केल्या. जातांना परस्परांनीं मोठ्या प्रेमानें एकमेकांस भेटून दोघेंही घरोघर गेलीं. यानंतर कित्येक दिवस त्यांच्या भेटी होत असत. ही युवती एका धनाढ्य जर्मन गृहस्थाची कन्या होती. आईबाप वारल्यामुळें सर्व संपत्तीची ती मालकीण झाली होती. तिला वरण्याकारितां मोठमोठे सधन तरुण आपापली पराकाष्ठा करीत होते. अशा परिस्थितींत एका अज्ञान व ज्याचें कुलशील अपरिचित आहे, अशा काळ्या हिंदु मनुष्याबरोबर तिचा विवाह होऊं देणें, तिच्या आप्तेष्टांस गैर वाटलें. त्यांनीं तिच्या मनोवृत्ती फिरविण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. एकदां तर त्यांनीं सुरेशचंद्रांनांही संकटांत घालण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यानंतर लवकरच सुरेशचंद्र याचे मनांत अतलांतिक महासागर ओलांडून अमेरिकेंत जावें असें आलें. सुदैवानें त्याच वेळेस " वुम्बैल्स रॉयल मॅनेजरी नांवाची मोठी प्रख्यात सर्कसकंपनी अमेरिकेस जाणार होती. सुरेशचंद्र यांनीं या सर्कशीबरोबर प्रस्थान केलें.

---

२४. ब्राझील देशांत.

इसवी सन १८८५ मध्यें सुरेशचंद्रांनीं वुम्बैल्स साहेबाचे प्रख्यात सर्कशींत हिंस्त्र पशूंचे खेळ करून दाखविण्याची कामगिरी पत्करली. अमेरिकेस पोंचल्यावर त्यांनीं निरनिराळे शहरीं आपले खेळ करून दाखविले. अमेरिकेंतील बहुतेक प्रसिद्ध शहरीं त्यांनीं खेळाचें प्रदर्शन केल्यावर त्यांची अमेरिकेंत फार प्रशंसा झाली. मोठमोठ्या वर्तमानपत्रांतून त्यांचे फोटो येऊन त्यांची कीर्ति दूरवर पसरली. संयुक्त संस्थानांतून ते मेक्सिकोचे राज्यांत आले; व तेथून दक्षिण अमेरिकेंतील विस्तृत अशा ब्राझिलचे साम्राज्यांत आले. दक्षिण अमेरिकेंतील सगळा मध्य प्रदेश या साम्राज्याचे अंतर्गत आहे. या ठिकाणीं अगदीं प्रथम स्पॅनिश व पोर्तुगीज लोकांनीं येऊन वसाहत केली. त्यांनीं तेथील मूळचे रहिवाशी लोकांचे मुलींशीं विवाह केले.

त्यांपासून झालेली वर्णसंकर जात क्रियोल या नांवानें प्रसिद्ध आहे. आजमितीला ब्रांझिल देशाचे रहिवाशांत क्रियोल लोकांचीच संख्या सर्वांहून अधिक आहे. याशिवाय पुर्तवाल व काफीर लोक यांचे मिश्रणानें झालेली दुसरी जात आहे. तिला मुलाटो असें नांव आहे. ब्राझिलची राजधानी ' रायो–डि–जैनिरो ' हें शहर आहे. हें अतलांतिक महासागराचे किनाऱ्यावरील एक बंदर आहे. याची लोकसंख्या साडेतीन लाखांहून अधिक नाहीं. या राजनगरांत येऊन सुरेशचंद्रांनीं आपले खेळ दाखविले. त्यावेळीं सुरेशचंद्र सर्कशींत काम करीत होते, एवढेच नव्हे, तर विविध विषयांवर उत्तम व्याख्यानेंही देत असत, असें ' लॉ क्रानिको ' नांवाचे वर्तमानपत्रावरून समजतें. ते इंग्रजींतच व्याख्यानें देत होते; इतकेंच नाहीं, तर ब्राझिलची राजभाषा जी पोर्तुगीज, त्या भाषेंतही व्याख्यानें देत असत. त्यावेळीं त्यांना इंग्रजी, जर्मन, स्पॅनिश, फ्रेंच, पोर्तुगीज, इटालियन, डॅनिश व डच अशा आठ परकी भाषा बोलतां येत असत. कित्येक वाचकांना ही गोष्ट कदाचित् फार आश्चर्यकारक वाटेल. परंतु निरंतर अभ्यासानें पुष्कळ गोष्टी साध्य करतां येतात. दीर्घोद्योग हा सर्व यशाचे मुळाशीं आहे. जेथें इच्छा आहे तेथें शिक्षण संपादनास वयोमर्यादा नसते. सुरेशचंद्राचे पूर्व वयांतील शिक्षणविषयक प्रगतींत व ह्या वयांतील प्रगती यांत महदंतर दिसून येतें.

इ० स० १८८५ मध्यें सुरेशचंद्र ब्राझिलचे राजधानींत गेले. तेथील सृष्टिशोभा पाहून ते फार मोहीत झाले. यामुळें तेथेंच कायमचें निवासस्थान करावें असें त्यांनीं ठरविलें. त्यांची ही इच्छा सफल होण्यास त्याच वेळीं कर्मधर्मसंयोगानें एक कारण घडून आलें. ब्राझिल देशांतील सरकारी पशुशाळेकरितां एक देखरेख करणाराची आवश्यकता होती. त्या जागेकरितां सुरेशचंद्रांनीं एक अर्ज वरिष्ठ अधिकाऱ्याकडे केला. तो अर्ज मंजूर होऊन सुरेशचंद्र यांची त्या जागेवर नेमणूक झाली. अशा रीतीनें सुरेशचंद्र सर्कशींतील साधारण खेळाडूची नोकरी धरून आपल्या कर्तृत्वानें ब्राझिल देशांतील पशुशाळेचे सुपरिन्टेण्डेन्ट झाले.

हें पूर्वींच सांगण्यांत आलें आहे कीं, जरी सुरेशचंद्राचें काम नेहमीं हिंस्रपशुविषयक असे, तरी वेळांत वेळ काढून ते कांहींना कांहीं शिकत

असत. लिहिण्यावाचण्यांत त्यांना अलीकडे फार आनंद वाटत असे. चिकित्साशास्त्रही ते शिकले होते व गणितासारख्या कठीण विषयांतही त्यांची थोडी प्रगति झाली होती. तत्त्वज्ञान, त्याचप्रमाणें गुप्तविद्या [जारण मारण उच्चाटनादि] जाणण्याची त्यांना फार आवड असे. याशिवाय कांहीं प्राचीन भाषांचेंही अनुशीलन त्यांनीं चालविलें होतें.

एकदां अकस्मात् एका स्थानिक डॉक्टराचे कन्येची व सुरेशचंद्र यांची गांठ पडली. प्रथम दर्शनाचे प्रसंगींच त्यांचे हृदयांत त्या तरुणीविषयीं प्रेमसंचार झाला परंतु त्या कुमारिकेचें मन सुरेशचंद्र यांजविषयीं इतकें उच्छृंखल झालें नव्हतें. थोड्या दिवसांत दोघांचाही दाट परिचय झाला. दोघांच्या भेटी रस्त्यांत, बाजारांत, फिरावयास जातांना गाडीमध्यें अथवा मित्रांचे घरीं होत असत. दिवसेंदिवस सुरेशचंद्र यांचें चित्त त्या तरुण युवतीकडे अधिकाधिक ओढा घेऊं लागलें. तथापि ती तरुणी सुरेशचंद्रावरचें आपलें प्रेम कधींच उघड दाखवीत नसे. साधारणपणें स्त्रियांना वीर्यधैर्यादिप्रधान अशा अनुपम चरित्रांची फार आवड असते; व म्हणून प्राचीनकाळापासून वीरपुरुषांवर मोहीत होऊन त्यांनाच माळ घातलेल्या युवतींच्या पुष्कळ गोष्टी आपण ऐकतों. सर्व राष्ट्रांचे इतिहासांत अशाच प्रकारचीं उदाहरणें दृष्टीस पडतात. फार दूर कशाला. आपले चरित्रनायकाचेंच उदाहरण घ्या. स्वजातीय अनेक सधन व सन्माननीय जहागीरदार किंवा सरदार लोकांच्या मागणीचा अव्हेर करून तिनें भरतखंडांतील एका काळे मनुष्यावर मोहीत होऊन त्याजबरोबर विवाह करण्याचें मनांत योजावें हें नवल नाहीं का ?

जरी त्या डाक्टराचे कन्येनें प्रथम प्रथम सुरेशचंद्रावर आपलें प्रेम दाखविलें नाहीं, तरी ती प्रणयिनी त्याचें धाडस, शौर्य इत्यादि गुणांनीं परिप्लुत असें हृदयंगम चरित्र पाहून व ऐकून हळूहळू प्रेम करूं लागली. सुरेशचंद्र यांचें निस्पृह वर्तन साधारण प्रतीची राहणी, शिरावर घेतलेल्या कार्यांत जिवाला कस्पटाप्रमाणें जोखणें, सिंह, वाघ वगैरे जंगली पशूंबरोबर निर्भयपणें खेळणें, इत्यादि साहस–प्रधान गोष्टी वारंवार पाहून तिचें त्यावर प्रेम जडलें. प्रेमरज्जूनें परस्परांचें हित निगडीत झाल्यामुळें सुरेशचंद्रांनीं केलेल्या प्रीतिविवा-

हाची विनंती तिला अमान्य करवेना. कालांतरानें त्या वैद्यकन्येनें आपली गंभीरवृत्ति टाकून मोकळ्या मनानें सुरेशचंद्रांशीं वर्तनक्रम सुरू केला; व लवकरच परस्परांचें प्रेम अत्यंत दृढ झालें.

या तरुण वैद्यकन्येशीं झालेला स्नेहसंबंध सुरेशचंद्र यांचें चारित्र्याला कसा परिपोषक झाला व त्यामुळें त्यांची कीर्ति होऊन ते कसें उच्च पदाला चढले हें पुढील प्रकरणांवरून वाचकांस कळेल.

---

२५. सैन्यांतील शिपाई.

एके दिवशीं त्या वैद्यकन्येशीं गोष्टी करीत असतांना सुरेशचंद्र अगदीं तन्मय झाले होते. ती वैद्यकन्याही मन मोकळें करून त्यांशीं बोलत बसली होती. निरनिराळ्या विषयांवर गोष्टी होतां होतां परस्परांचे पोषाखासंबंधीं आवडीनिवडीचा प्रश्न निघाला. बोलतां बोलतां " आपण जर सैनिकाचा पोषाख केला तर तो आपणास फार शोभेल असें मला वाटतें, " असें ती तरुणी भावपूर्ण दृष्टीनें त्याजकडे पाहून उद्गारली. ह्या तिच्या म्हणण्याचा प्रभाव सुरेशचंद्र यांचे हृदयावर पूर्णपणें उमटला. त्यांनीं आपल्या प्रणयिनीला खुष करून तिचें प्रेम संपादण्याकरितां लष्करांत नोकरी करण्याचा त्याच क्षणीं संकल्प केला. संकल्पाप्रमाणें फौजेंत नोकरी धरण्यास ते प्रवृत्त झाले. नोकरी धरल्यावर त्यांना असें कळलें कीं, आतां निदान तीन वर्षें लष्करी नोकरी सोडतां येत नाहीं. या लष्करी नियमामुळें त्यांना देशपर्यटन करणें अशक्य झालें. इ. स. १८८७ च्या प्रारंभास ब्राझिल साम्राज्यांत ते लष्करी शिपाई झाले. त्या वेळीं त्या देशांत प्रजासत्ताक राज्य स्थापीत झालें नव्हतें. सुरेशचंद्र आपल्या इतर सर्व साथीदारांपेक्षां अधिक शिकलेले होते; त्यामुळें सर्व शिपाई त्यांचा सन्मान ठेवीत असत. त्यांनीं कोणत्याही विश्वविद्यालयाची पदवी मिळविली नव्हती. तरी ती मागें लावणारे कोणत्याही तरुण पदवीधरापेक्षां ते अधिक सुशिक्षित होते. नानाप्रकारचे कष्ट सहन करून व दूरदूरचे देशांत प्रवास

करून त्यांना जें अनुभवजन्य ज्ञान मिळालें होतें, त्यानें त्यांचें मन सुसंस्कृत झालें होतें. इतकं होतें तरी लष्करांत त्यांची बढती बरेच दिवस झाली नाहीं. कित्येक वर्षेपर्यंत एक साधारण घोडेस्वार म्हणून त्यांना नोकरी करावी लागली. नोकरींत असतांना आपल्या घोड्याची सर्व व्यवस्था ते स्वतः पहात असत व आपलें इत्यारपात्यार स्वतःच परजीत असत.

इ. स. १८८७ मध्यें ते सॅण्टाक्रूझ नामक गांवांत कार्पोरल [जमादार] होते. येथें ब्राझिल देशांतील लष्करी घोड्यांना चराईकरितां एक मोठें कुरण होतें. या घोड्यांवर देखरेख करण्याचें काम सुरेशचंद्र यांजकडे होतें. या कामाखेरीज दुसरें श्रमाचें काम नसल्यामुळें त्यांनीं बसल्या बसल्या अनेक विषयांचा अभ्यास करण्याचा परिपाठ ठेवला होता. कांहीं दिवसांनीं त्यांची समर-रुग्णालयावर [war hospital] नेमणूक झाली. येथें राहून त्यांनीं शस्त्रक्रिया करण्याची कला चांगली अवगत करून घेतली. ते मोठ्या धिम्मेपणानें व न डगमगतां चिरफाड करण्याचें काम करीत असत. येथें काम करण्याची वैद्यकीकडे त्यांच्या मनाचा कल प्रथमपासूनच असे; संधी मिळाल्यामुळें त्यांची ही प्रवृत्ति द्विगुणित झाली. यासमयीं त्यांनीं जीं पत्रें आपले काकास व मित्रांस पाठविलीं होतीं त्यांवरून ही गोष्ट चांगली प्रत्ययास येते. [परिशिष्ट पत्र नं. २] वैद्यकीसंबंधी त्यांची ही आवड पाहून त्यांच्या भावी पत्नीलाही अत्यंत आनंद होत असे. कारण ती तरी एका वैद्याचीच कन्या होती. लष्करी शिपाईगिरीची त्यांची तीन वर्षांची मुदत सन १८८९ त पुरी व्हावयाची होती. यावेळीं त्यांचे लहरी स्वभावाला वाटलें असतें तर त्यांनीं ती नोकरी तेव्हांच सोडली असती. परंतु युद्ध व तद्विषयक गोष्टींकडे त्यांचा स्वभावतःच ओढा असल्यामुळें त्यांनीं ती सोडली नाहीं. जर कदाचित् त्यांनीं ती सोडलीच असती, तर पुढें लवकरच थोरपदास चढल्यामुळें झालेली त्यांची जगद्व्यापी कीर्ति त्यांना कशी प्राप्त झाली असती ? यावरून ही परमेश्वराचीच इच्छा होती कीं, ज्या बंगाल प्रांताला लॉर्ड मेकॉले साहेबानें ' मेषपात्र (बायकीराष्ट्र) ' असें तुच्छतेनें उल्लेखिलें होतें, त्याच प्रांतांतील एका मध्यम कुलांतील पुरुषानें--भारत-

मातेच्या एका संतानानें—ब्राझिल देशांतील लष्करामध्यें उच्चपद संपादन करावें. भगवदिच्छा बलीयसी!

सुरेशचंद्र ह्या इस्पितळांत काम करीत असतांना अमेरिकेंत एकाएकीं पीतज्वराची सांथ आली. याशिवाय तेथें एक भयंकर चळवळ सुरू झाली होती. देशांत चोहोंकडे भयंकर विरोधाग्नि पेटून त्यानें सारा देश व्यापला होता. एके बाजूस पीतज्वरानें पीडिलेल्या लोकांचे आर्तस्वर ऐकूं येत होते, तों दुसरीकडे घायाळ झालेल्या लोकांच्या किंकाळ्या कानांवर आदळत होत्या. इस्पितळाचा देखावा दिवसेंदिवस अत्यंत भयाण दिसूं लागला. जे लोक तेथें नोकर होते त्यांची अवस्था अत्यंत हवालदील अशी झाली. करारी सुरेशचंद्र या स्थितींत राहून कधींसुद्धां कर्तव्यपराङ्मुख झाले नाहींत. ते मोठ्या धिटाईनें व निःशंक मनानें आपलें कर्तव्य करीत असत.

हळुहळू वीर सुरेशचंद्र यांना कार्पोरलचे हुद्यानंतर सार्जंटचा हुद्दा मिळाला. इ. स. १८९३ पर्यंत ते याच हुद्यावर राहिले. तेव्हां त्यांनीं आपले काकांना एकदां असें लिहिलें होतें कीं, " माझे हुद्याप्रमाणेच हुद्यावरच असलेल्या इतर कामगारलोकांपेक्षां मजवर अधिक मोठें व महत्त्वाचें काम सोंपविलें जात असतें. परंतु मी हिंदुस्थानी काळा मनुष्य म्हणून माझी बढती होण्यास मला फार त्रास होत आहे. " सुरेशचंद्रांनीं अनेक वीरोचित कार्यें तडीस नेऊन राज्याची यथाशक्ति सेवा केली होती व सर्व साहसकर्मांमध्यें यश संपादन करून त्यांची बरोबरीचे लोकांत प्रशंसा झाली होती तरी जवळ जवळ चार वर्षें त्यांना सार्जण्टचे हुद्यावरच रहावें लागलें. त्या वेळीं देशांत चोहोंकडे बंडाचा वणवा भडकला असल्यामुळें सुरेशचंद्र यांना अनेक लहान मोठ्या लढायांत शत्रूला तोंड द्यावें लागत असे. त्यांच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनीं त्यांची कार्यनिष्ठा व यश संपादन करण्याची शैली पाहून बरेच वेळा त्यांना बढती देण्याची शिफारस केली. परंतु सुरेशचंद्र यांना त्यांच्या इच्छेनुरूप बढती मिळण्यास बरींच वर्षें लागलीं. प्रत्येक युद्धांत त्यांचें निःसीम साहस पाहून सर्व अधिकारी चकित होऊन तोंडांत बोटें घालीत असत. या हुद्यावर असतांना सुरेशचंद्र यांचे हाताखालीं फारच थोडें सैन्य असे. त्यांच्या हाता-

ब्रालचे सैन्यांतील शिपाई त्यांना फार भीत असत; व त्यांच्या समक्ष उत्तर देण्याची कोणाची छाती नसे. वाचकहो, ब्राझिलसारखे दूरचे देशांत बालपणीं उनाड व लहरी असलेल्या काळ्या मनुष्याचा एवढा दरारा बसेल व सन्मान होईल, असें त्यांचे लहानपणीं कोणीं सांगितलें असतें का ?

---

२६. लेफ्टेनंट सुरेशचंद्र.

इ. सन १८९३ मध्यें वीर सुरेशचंद्र यांना प्रथमच लेफ्टेनंट कर्नल हा हुद्दा मिळाला. पलटणींतील दुसऱ्या दर्जाचे अधिकाराचें पद हेंच होय. या हुद्या-वर येतांच एका मोठ्या सैन्यदळाचे ते अधिकारी झाले. हें पद त्यांना सहज प्राप्त झालें नाहीं. या बा-बतींत त्यांनीं आपले काकांना स्वतः लिहिलेल्या पत्रांतील कांहीं भाग खालीं दिला आहे.

" काकासाहेब, ज्या हुद्यावर मी आज आहें तो मला सहज व अना-यासें मिळाला असें समजूं नका. या देशांतील फाजेवर मी एवढा मोठा अधिकारी होईन, ही कल्पना माझे मनांत कधींहि आली नाहीं. माझ्या बढतीची वरील हुद्यावर नेमणुकीची गप्प वातावरणांत नेहमीं उठत असे. परंतु मी केवळ काळा हिंदी मनुष्य असल्यामुळें वरिष्ठ अधिकारी बढतीचे यादींत माझे नांवावर काट मारीत असत. काळा व गोरा यांमध्यें एवढा तीव्र मतभेद येथें पाळला जातो. परंतु जेव्हां देशांत सर्वत्र बंडाचा वणवा पेटला, तेव्हां मी व मजबरोबर काम करणारे एक एतद्देशीय समान दर्जा-चे अधिकारी, असे दोघे एका जनरलाचे हाताखालीं काम करीत होतों. अधिकारी माझे मुळींच परिचयाचे नव्हते; परंतु प्रत्यक्ष युद्धक्षेत्रांत माझी काम करण्याची शैली व तडफ त्यांचे नजरेस आली, व शत्रूकडील गो-ळ्यांच्या वर्षावामध्यें उडी घालण्याची मी जी धडाडी दाखविली ती त्यांनीं समक्ष पाहिली; व ह्मणून मी विदेशी आहें किंवा काळा आहें

याच। बिलकुल विचार न करितां, माझे युद्धकौशल्याची शिफारस करून व मी युद्धांत यथायोग्य साहाय्य केलें असें ठरवून, प्रजातंत्रानें राज्यव्यवस्था पाहणारे प्रेसिडेंटाकडे त्यांनीं मजविषयीं योग्य रिपोर्ट केला. या त्यांच्या निःपक्षपाती शिफारशीनें मी लेफ्टेनंट कर्नलच्या पदास चढलों. या युद्धामध्यें मी कोणत्या प्रकारें मदत दिली हें आपण जाणतच आहांत." त्यानंतर लेफ्टेनंट कर्नल झाल्यावर त्यांनीं आपल्या चुलत्यास एक पत्र लिहिलें. त्यांतील मुद्याचा भाग येथें दिला आहे.

" सोबत निथेरायचे युद्धाचे सविस्तर वर्णनाचा लिफाफा आपणास वाचावयास पाठविला आहे. रणांगणावर माझे साथीदार मला फार भीत असत. तथापि मी त्यांच्याशीं नीट व सरळ वर्तन करीत असें. मला आपण सर्वांनीं निथेरायचे युद्धाचें पूर्ण वर्णन लिहा असें लिहिलें. परंतु युद्धासारख्या भयंकर गोष्टीची सविस्तर हकीकत कशी लिहितां येईल ? युद्धांतील भयंकर प्रसंगाचें वर्णन करणें हेंच भयंकर आहे. युद्धामध्यें जगांत अत्यंत मौल्यवान् वस्तु जो प्राण, तो अत्यंत स्वस्त व बिनमोल तऱ्हेनें विकला जातो. जो मनुष्य युद्धांत आपला जीव कस्पटासमान समजतो, तोच सर्वांहून आपल्या जीवाचें रक्षण अधिक करतो. जगांत साहस म्हणजे काय चीज आहे हें आपण पूर्ण जाणत नसाल. ती युद्धांत चांगली कसास लागते. आपली इच्छित वस्तु दृढ प्रतिज्ञेनें अविश्रांत श्रम करून प्राप्त करून घेण्याचे कामीं जी धडाडी घालावी लागते तेंच साहस. जोंपर्यंत शत्रु दूर असतो तोंपर्यंत अनेक विचार व तर्क वितर्क लढवून जयाची कसोशी करणें सोपें असतें. परंतु शत्रु जेव्हां अगदीं जवळ किंबहुना अगदीं सन्मुख येऊन भिडतो, तेव्हां सर्व सैन्य एकत्र करून त्यावर चाल करणें एवढाच कायतो उपाय उरतो. अशा वेळीं जो जितक्या वेगानें चाल करून जाईल तितका तो आपले शत्रूस पादाक्रांत करील."

प्रचंड विजेता नेपोलियन बोनापार्ट हा लढाईपूर्वी सर्व परिस्थितीचा दक्षतेनें विचार करून, कांहीं तासांनीं होणाऱ्या लढाईंतील हालचालींची मांडणी व त्यांचा नकाशा अगाऊच करून ठेवीत असे. आमच्या चरित्रनायकाला त्या अद्वितीय पराक्रमी वीराचे रांकेंत बसविण्याची इच्छा नाहीं; परंतु खऱ्या वीराखेरीज रणांगणावर दुसऱ्या लोकांना आपले मा-

गोमाग कोण नेण्यास समर्थ होईल ? हजारों सैनिकांना मृत्यूच्या दाढेंत घेऊन जाणें सोपें काम नाहीं. उन्मादिनी शक्ती व अलौकिक आत्मत्याग हे दोन गुण ज्यांचे अंगीं असतात तोच लोकांना आत्मसमर्पण करण्यास उत्तेजन देऊं शकतो. इतरांस तें केवळ असंभवनीय आहे.

वीर सुरेशचंद्र यांचे ठिकाणीं ही दिव्य शक्ति होती व हा आत्मत्याग झळकत होता, म्हणूनच केवळ परकीय देशाचा रहिवाशी असूनही विजातीय सैनिकांना आपल्या मागोमाग येण्यास त्यांना उत्तेजन देऊन यश संपादन करतां आलें. दृष्टांतादाखल एका सामान्य गोष्टीचा उल्लेख केला तर अनुचित होणार नाहीं. जेव्हां सुरेशचंद्र सॅण्टाक्रूझ शहरांत असत, तेव्हां ब्राझिलमधला एक रहिवाशी त्यांचे अंगचे गुणावर इतका मुग्ध झाला होता कीं, त्यांचे पदरीं राहण्याकरितां केवळ त्यानें आपलें नांव पलटणींत दाखल केलें होतें.

---

२७. सुरेशचंद्राचा विवाह.

वाचकांना हें स्मरत असेलच कीं सुरेशचंद्र यांचा व रायो–डि–जैनिरो येथील एका वैद्यकन्येचा बरेच दिवस प्रेमपरिचय होता. दोघेंहि एकमेकांवर मनापासून प्रीति करीत होती; व त्याच युवतीला संतुष्ट करण्याकरितां सुरेशचंद्रानें सैन्यांत साधारण प्रतीच्या शिपायाची नोकरी मोठ्या संतोषानें पत्करली होती. सुरेशचंद्राचा हा आत्मत्याग पाहुन ती तरुणीसुद्धां त्यांवर अत्यंत लुब्ध झाली होती. तथापि मध्यंतरीचे काळांत दोघेंहि दूर असल्यामुळें, बरेच दिवसांत एकमेकांचें दर्शन सुद्धां झालें नव्हतें. या मध्यंतरींचे काळांत पुष्कळ तद्देशीय सधन तरुण तिच्या पाणिग्रहणाची अपेक्षा करून दीर्घप्रयत्न करीत होते. परंतु शेवटपर्यंत ती सुरेशचंद्रांना विसरली नाहीं. तिचें अंतःकरण शुद्ध होतें, व तिचा निश्चय दृढ होता. सर्वांच्या मागण्यांचा अव्हेर करून या अपरिचित भारतवासी तरुण वीराची मूर्ति आ-

पले हृदयसिंहासनावर अचल बसवून ती तिची प्रेमपूजा करीत असे. जेव्हां सुरेशचंद्र यांना लेफ्टेनंट कर्नलचा हुद्दा मिळाला व सर्वत्र सन्मान होऊन ते राजधानींत आले, तेव्हां दीर्घकाल विरहावस्थेंत काढलेल्या त्या जोडप्याची प्रेमभेट झाली. पुढें मोठ्या समारंभानें त्यांचा विवाहोत्सव उत्तम प्रकारें झाला. त्या राजनगरांतील अनेक थोर पुरुष या विवाहसमयीं हजर होते. सुरेशचंद्रांचीं मातापितरें व आप्तेष्ट जरी येथून हजारों कोस दूर होते तरी त्या ठिकाणीं त्यांचे तद्देशिय मित्रही पुष्कळ होते. तेथील घरंदाज लोकांमध्यें त्यांना चांगला मान मिळत असे. राजनगरींतील एक बडे जमीनदार व धनवान गृहस्थ सुरेशचंद्राचे फार स्नेही होते. त्यांचें नांव मि. पुनांडो लिमोस असें होतें. त्याचप्रमाणें आणखी कित्येक थोर व्यक्तींशीं त्यांचा चांगला परिचय होता. परदेशांत असूनही या सर्व मित्रांचे सहवासांत त्यांना घरच्या मंडळीचा ओढा कमी जाणवला. ब्राझिलमध्यें सपत्नीक राहून ते आपला काळ मोठ्या सुखानें घालवीत असत. त्यांना इ० स० १८९२ मध्यें एक पुत्ररत्न झालें. त्याचे वय आज सुमारें २८।२९ असेल.

---

२८. निथेरायचें युद्ध.

सन १८९३ मध्यें ब्राझिल देशांत बंड पुकारण्यांत आलें. शत्रूच्या लोकांनीं चोहोंकडून राजधानीला वेढा दिला. सरकारी फौजेची युद्धाकारितां बिलकूल तयारी नव्हती. ह्मणून तेथल्या रहिवाशांची पाचावर धारण बसली. शेवटीं किल्ल्यावरून मारा करण्याची जेम तेम तयारी करून ब्राझिल सरकारनेंहि युद्ध पुकारलें. राजधानीजवळची खाडी शत्रूच्या जहाजांनीं भरून गेली होती. वीर सुरेशचंद्र यांना एका मोठ्या पथकाचें अधिपत्य देण्यांत आलें होतें. दोहीं बाजूंच्या तोफांची सरबत्ती सुरू झाली. तोफा, घोडे व सैनिक यांच्या ध्वनीप्रतिध्वनीनें जिकडे तिकडे एकच हलकल्लोळ उडाला होता. कित्येक

घंटे युद्ध झाल्यानंतर शत्रूंना कळून आलें कीं, राजधानींत प्रवेश करणें सोपें काम नाहीं. जहाजांवरील शिपायांनीं आपली फौज तेथें उतरविण्याचा हरप्रयत्न केला. परंतु सरकारी तोफखान्याच्या माऱ्यापुढें त्यांचा टिकाव लागेना. दोहोंबाजूंनीं तोफांचे गोळ्यांचा वर्षाव सारखाच होत होता. लवकरच शत्रूची हिंमत खचली. राजधानी काबीज करणें फार कठीण आहे असें पाहून, शत्रूनें आपला मोर्चा निथेरायवर फिरविला. लवकरच निथेरायमध्यें भयंकर तोफांच्या गोळ्यांचा पाऊस पडूं लागला. आपले फौजेनिशीं सुरेशचंद्र येथेंच होते. त्यांचे जवळ शत्रूच्या मानानें पुरेशा तोफा व फौज नव्हती.

अशा पेंचांत शत्रूकडील तोफांच्या भयंकर माऱ्यापुढें त्यांनीं आपले प्राण कसे वांचवावे ? सुमारें चार घंटे झाले तरी गोळ्यांचा वर्षाव कमी होईना. रात्र असल्यामुळें युद्धास भयंकर स्वरूप आलें होतें. थोड्याच वेळांत निथेरायमधील मोठमोठालीं प्रसिद्ध स्थळें जमीनदोस्त झालीं. निथेरायचे किनाऱ्याजवळ फौज नाहीं अशी खात्री होतांच शत्रूंनीं आपलें पायदळ तेथें उतरविलें. ती फौज निथेराय शहराकडे मोठ्या वेगानें चाल करून जाऊं लागली. निथेरायमधील फौजेची फार भयंकर स्थिति झाली. तिच्यावर एका बाजूनें अस्मानांतून गोळ्यांचा वर्षाव होत होता व दुसरीकडून चालून येणाऱ्या पायदळाच्या शीघ्र तोफांचा भडिमार चालू झाला. चाल करून येणारें सैन्य इतक्या वेगानें येत होतें कीं, त्यांना रोखून धरणें फार असंभवनीय होतें. अशा वेळीं सुरेशचंद्र यांनीं जिवावर उदार झालेले असे निवडक शेंपन्नास लोक घेतले व शत्रूच्या भडिमार करणाऱ्या तोफा सर करण्याकरितां ते पुढें सरसावले. आपल्या शिपायांना नानाप्रकारें उत्तेजन देत देत, ते काळ्याकुट्ट अंधारांत मोठ्या वेगानें चालले होते. इतक्यांत शत्रूला त्यांची येण्याची चाहूल लागली, व ' तुम्ही कोण आहां ? ' असा आवाज आला. सुरेशचंद्रांनीं उत्तर दिलें, " आम्ही सरकारी फौजेंतले शिपाई आहोंत. " " शरण या नाहीं तर प्राणास मुकाल " असें शत्रूकडील लोक म्हणाले. वीर सुरेशचंद्र यांनीं मोठ्या धिटाईनें उलट जबाब दिला कीं, " प्रजातंत्र सरकारचे शिपाईगडी शत्रूस शरण जात नसतात. " हा जबाब मिळतांच त्यांचेवर अग्नि-

वर्षाव होऊं लागला. तोफा सर करूं इच्छिणाऱ्या शिपायांची हिंमत खचली व ते घाबरून जागींच थबकले. सुरेशचंद्र यांनीं मागें फिरून पाहिलें व पुनः ते त्यांना उत्तेजन देऊन म्हणाले, " भाईहो, शत्रूजवळ तोफा आहेत, व ते लोक आपल्या अगदीं नजीक आहेत, ह्मणून ब्राझिलचे शूर पुत्र मृत्यूला डरतात काय ? हा पहा, पवित्र भारतभूमीचा हा पुत्र पांच मिनिटांचे आंत शत्रूच्या तोफा हिसकावून घेतों. " हें धीर देणारें भाषण ऐकतांच सुरेशचंद्रांचे सैनिकांना स्फुरण चढलें व ते दृढ प्रतिज्ञा करून शत्रूवर हल्ला करण्यास सरसावले. तें पाहतांच सुरेशचंद्रांनीं " या, भाई हो, चला, असें म्हणत, शत्रूवर इतक्या त्वेषानें व जिवाची पर्वा न करतां हल्ला केला कीं, शत्रूकडील लोकांचें धैर्य गळालें व ते सैरावैरा पळूं लागले. सुरेशचंद्रांनीं व त्यांचे फौजेनें त्याला आपल्या भात्यांनीं जमीनदोस्त केलें. या विजयानें युद्धाचें सारें पारडें फिरलें. प्रजातंत्र सरकारची सरशी झाली, सुरेशचंद्र यांचा हा छापा ' बालाक्लाव्हा ' येथील हल्ल्याप्रमाणें प्रसिद्ध आहे.

वाचक हो, असा कोण हिंदपुत्र असेल कीं, ज्याचे हृदयांत ही हकीगत वाचून राष्ट्राभिमानाची ज्योत पेटणार नाहीं ? सुरेशचंद्र यांचे सेनानायकत्वाचा वृत्तांत ऐकून कोणत्या हिंद वीरास लष्करांमध्यें उच्च दर्जा मिळूं नये असें वाटेल ? जीवाची पर्वा न करतां फ्रेंच रणभूमीवर स्वामीकार्याकारितां झटणाऱ्या कोणत्या स्वाभिमानी हिंदपुत्राला काळ्या गोऱ्या मधील चालू असलेला तीव्र भेद खपेल ? सुरेशचंद्र यांचे या विजयानें हिंददेशचे कीर्तीला अजरामर केलें यांत तिळमात्र शंका नाहीं.

या घनघोर संग्रामानंतर ते पुष्कळ लोकांना कैद करून परत फिरले. परंतु कांहीं वेळानें ते रणांगणावर फिरतीवर आले. अकस्मात त्यांना एका कुळीन घराण्यांतील एक स्त्री भेटली. ती लढाईंत मेलेल्या आपलें मित्राचें प्रेत शोधीत होती. तिनें सुरेशचंद्रांना कबरस्थानाकडे जाण्यास रस्ता दाखविण्याची विनंती केली म्हणून ते तिच्या पुढें चालूं लागले. ते फार दूर गेले नसतील तोंच शत्रूकडील दोघां मनुष्यांनीं त्याजवर सुरे घेऊन हल्ला केला. परंतु सुरेशचंद्रांनीं तलवार उपसतांच दोघेही पळून गेले. थोडया वेळानें आपल्या छावणीकडे परत येतांना त्यांना

तेथील भयंकर दुर्गंधीमुळें चक्कर येऊं लागले. म्हणून ते जवळच्या दग-डावर बसले. थोडयाच वेळानें त्यांचे हातपाय गार पडूं लागले; व ते निचेष्ट पडले. कांहीं वेळानें दोघा अनोळखी माणसांनीं त्यांना अर्धनग्न स्थितींत दवाखान्यांत पोंचते केलें. तीन दिवस ते बेशुद्ध स्थितींत होते. आठ दिवसांनीं त्यांना बोलण्याची ताकद आल्यावर ते आपला ठिकाणा डॉक्टरांना सांगण्यास समर्थ झाले. सुरेशाला पाहून त्यांच्या मित्रांना, अप्तांना व सैन्यांतील शिपायांना अत्यांनद झाला.

उपसंहार.

वंगवीर सुरेशचंद्र विश्वास यांचें जीवनचरित्र अशा रीतीनें आश्चर्ययुक्त व विचित्र घटनापूर्ण असें झालें आहे. ज्याला परक्यांनीं भ्याड व मायुबाई असें ठरविलें त्याच बंगाली राष्ट्रामध्यें कर्नल सुरेशचंद्र यांच्यासारख्या वीरांचा जन्म होणें अत्यंत सुदैवाची गोष्ट आहे.

निथेरायचे युद्धांत विजयी झाल्यानंतर आपले पत्नीसह ते मोठ्या सुखानें कालक्रमणा करूं लागले. सामाजिक व आर्थिक अनुकूलता झाल्यानें त्यांच्या आनंदांत विशेषच भर पडली. वयाचे चवदावे वर्षापासून संसार-सागरांतील भयाण तरंगावर सांपडून ते हेलकावे खात होते. ईश्वरी कृपेनें व अत्यंत परिश्रमानें ते सुखरूप किनाऱ्याला लागले. दारिद्र्य व दैन्य यांचें अभ्रपटल नाहींसें होऊन त्यांचें भाग्याकाश निर्मल झालें. त्यांची कीर्ति चोहोंकडे ऐकूं येऊं लागली. विलायतचें फार जुनें, प्रसिद्ध व हिंदुस्थानचा द्वेष करणारें वर्तमानपत्र “ टाइम्स ” त्याला देखील कबूल करावें लागलें कीं, “ ज्या बंगाली राष्ट्रांत एकाच वेळीं, कर्नल सुरेश विश्वास, जगदीश चंद्र बोस व अतुलचंद्र चट्टोपाध्याय उत्पन्न होतात त्या लोकांचा इंग्रजांनीं तिरस्कार करणें हें अत्यंत अयोग्य आहे. ” यापुढें मोठ्या दुःखानें लिहावें लागतें कीं, सुरेशचंद्र यांजकडे जीं पत्रें पाठविलीं जात तीं सर्व परत येत. मागाहून असें कळलें कीं, ते कर्नलपदधारी झाले. त्यांच्य

आप्तांनीं जीं पत्रें पाठविलीं त्यांचा उलट जबाब कांहींच आला नाहीं. पुढें रायो–डि–जैनिरो येथील ब्रिटिश वकिलातीकडे पाठविलेल्या पत्राचा जबाब आला कीं, कर्नल सुरेशचंद्र विश्वास हे ता. २२ आगष्ट १९०६ इ. रोजीं स्वर्गवासी झाले. त्यांचे परमस्नेही मि. पुनांडो लीमोस साहेब यांचे हातचे पत्रांतील मजकूर खालीं दिला आहे; त्यावरून आपले चरित्र-नायकानें ब्राझिलमध्यें कशी कीर्ति संपादन केली, हें वाचकांच्या चांगलें ध्यानांत येईल. तें पत्र सुरेशचंद्र यांचे वडिलास आलें होतें. लीमोस साहेब हे ब्राझिलमध्यें एक सन्माननीय धनाढ्य गृहस्थ आहेत, म्हणून त्यांचे पत्राचें महत्त्व विशेष आहे.

रायो–डि–जानिरो.
१२ मार्च १८९४.

महाराज,

आपले चिरंजीव ब्राझिल प्रजातंत्र सरकारी सैन्यांत नोकर होते हें आपणास ठाऊक आहेच. ते एका सैन्यविभागावर पाहिल्या नंबरचे लेफ्टेनंट कर्नलचे हुद्यावर होते. आजही ते त्याच हुद्यावर आहेत. सांप्रत निथेरायचे लढाईत अप्रतिम शौर्य, उत्साह व युद्धनिपुणता दाखवून ते पूर्ण यशस्वी झाले आहेत. त्या संस्मरणीय रात्रीं भयाण युद्धक्षेत्रावर शत्रूंनीं सुमारें सहा घंटे तोफांचा भडिमार करून त्यांना वेढून धरलें होतें. माझे परमप्रिय बंधु व आपले सत्पुत्र आपल्या फौजेनिशीं तेथेंच होते. पन्नास माणसांची तुकडी बरोबर घेऊन शत्रूंचा घोर हल्ला परतविण्याकरितां त्यांना शत्रूंवर तुटून पडावें लागलें. त्यांची येण्याची चाहूल शत्रूला लागून त्यांनीं 'कोण आहे ?' असा सवाल केला. सुरेशचंद्रांनीं 'आम्ही प्रजातंत्र, सरकारचे शूर शिपाई आहों' असा जबाब दिला. 'हत्यारें ठेवून शरण या' असा शत्रूच्या पक्षानें हुकूम केला; त्यावर सुरेशचंद्रानीं उत्तर दिलें कीं, 'प्रजातंत्र सरकारचे शिपाई शत्रूला हार जाणें जाणत नाहींत.' हें उत्तर देऊन त्यांनीं आपले लोकांना शत्रूवर त्वेषानें हल्ला करण्यास सांगितलें. शत्रू-कडील लोकांनीं त्यांवर तोफांचे गोळयांचा वर्षाव सुरू केला. सुरेशचंद्रानीं थोडा वेळ विचार करून आपले साथीदारांना उद्देशून ते म्हणाले, 'भाई हो. शत्रु तोफा सज्ज करून आपले अगदीं नजीक आहे; ब्राझिल

देशांतील वीर पुत्र मृत्यूला केव्हांही भीत नाहींत. हा पहा पवित्र हिंदभूमीचा पुत्र पांच मिनिटांचे आंत शत्रूंच्या तोफा काबीज करतों. चला, व्हा तयार, या माझ्या मागें चला !' इतकें बोलून त्यांनीं शत्रूवर घोर हल्ला चढाविला. शत्रु त्यांच्या माऱ्याला घाबरले व थोड्याच वेळांत त्यांनीं तोफा सर केल्या. अशाप्रकारें सुरेशचंद्र विजयी झाले.

फेब्रुआरीअखेरपर्यंत (१८९४) सुरेशचंद्र माझेच घरीं होते. त्यांचा आमचे घराण्याशीं निकट स्नेह आहे. त्यांनीं एके दिवशीं मला असें सांगीतलें कीं, " जर कदाचित् मी येथून चालता झालों तर घरीं एक पत्र पाठवून कळवा कीं, सुरेश जेथें जेथें गेला तेथें तो विजयी झाला व त्यांचा पुत्र ही त्याप्रमाणें विजयी होईल. " आपली नूतन परिणीत पत्नी व वर्ष सव्वा वर्षाचें लहान बालक या दोघांना टाकून ते कोठें गेले आहेत देव जाणे ! त्यांचीं हीं अपत्यें आम्हास नेहमीं पूज्यच आहेत. यांच्या पालनपोषणाला मुबलक संपत्ति ते ठेवून गेले आहेत. व ईश्वरकृपेनें मीहि थोडा फार श्रीमंत आहें. समाजामध्यें सुरेशचंद्र हे अत्यंत धैर्यशाली व व्यवहारांत अत्यंत सभ्य व विद्वान म्हणून प्रख्यात आहेत. त्यांच्या मस्तकांत नेहमीं नव्या नव्या कल्पना व नवे नवे विचार खेळत असतात व ते नेहमीं शास्त्रीय व्यासंगांत दंग असतात. ते संकटाला स्वावलंबनानें तोंड देतात. अलीकडे ते तत्त्वज्ञान शास्त्राचा अभ्यास करण्यांत गढून गेले आहेत. वैद्यशास्त्रांत ते इतके निष्णात आहेत कीं, त्यांनीं माझ्या पत्नीच्या पायाला झालेला पक्षवात आठ दिवसांत बरा केला. कोणाही डॉक्टराला तो बरा करतां आला नव्हता. त्यांनीं माझे पत्नीला औषधपाणी मुळींच दिलें नव्हतें. शरीरावर बोटांनीं केवळ स्पर्श करून त्यांनीं तिला निरोगी केलें. "

अशा रीतीनें वीर सुरेशचंद्र यांचें जीवन चरित्र अनेक प्रसंगांनीं चटकदार व अद्भुत कादंबरीप्रमाणें मनोरंजक झालें आहे. आजामितीस सुरेशचंद्र यांचीं मातापितरें हयात नाहींत. मरणसमयीं सुरेशचंद्र यांचें वय ४५ वर्षांचें होतें. त्यांचा वडील मुलगा आज सुमारें २८–२९ वर्षें वयाचा आज असेल.

प्रतिकूल परिस्थितींत सुद्धां प्रतिभाशाली पुरुष ईश्वरकृपेनें आपले

प्रचण्ड कर्तृत्वशक्तीचे जोरावर आपली उन्नति कशी घडवून आणतात याचें हें चरित्र एक उत्तम उदाहरण आहे.

सुधारणांचा टेंभा मिरवून मोक्षदीप दाखवूं म्हणणारे राजकर्त्यांचे कचाट्यांत सांपडलेल्या पवित्र मातृभूमीचे स्वातंत्र्यसंग्रामांत सर्व हिंदपुत्र धैर्यानें कालानुसार आत्मार्पण करण्यास शिकोत ही जगन्नियत्या परमेश्वराचे पायापाशीं प्रार्थना आहे.

समाप्त.

परिशिष्ट.

कर्नल सुरेशचंद्र यांनीं आपले काकांना पुष्कळ पत्रें पाठविलीं, त्यांतील कांहीं महत्त्वाचे पत्रांचा येथें अनुवाद केला आहे.

सॅण्टाक्रूझ, ८ फेब्रुआरी १८८७.

काकासाहेब,

वर सॅण्टाक्रूझचा ठिकाणा वाचून मी आज रायोडि-जैनिरो येथें नाहीं हें आपणास कळेलच. माझी तेथून या ठिकाणीं बदली झाली आहे. सॅण्टाक्रूझ हें एक लहानसें गांव आहे. कांहीं वर्षांपूर्वीं हें ब्राझीलचे सम्राटाची खाजगी मिळकत होतें; व त्यांचे गुलाम येथें शेती करीत असत. परंतु आपल्या उपजत व सर्वलोकविदित दयार्द्रतेला अनुसरून सम्राटानें सर्व गुलामांना दास्यमुक्त केलें आहे, यामुळें हें गांव अगदीं ओस पडलें आहे. आज हें गाईम्हशींना चरण्याकरितां उपयोगांत आहे. मी सांप्रत घोडेस्वारांत नोकर आहे, या जागेवर मला घोडे वगैरे जनावरांवर देखरेख करावी लागते. या सर्व घोड्यांना व दुसरे जनावरांना चराईकरितां ह्या गांवची विस्तीर्ण पहाडी जमीन राखून ठेवण्यांत आली आहे. काकासाहेब, सैनिक लोकांमध्यें एका मानाच्या जागेवर माझी नेमणूक झाली आहे, हें कळविण्यास मला आनंद वाटतो. ज्या हुद्यावर मी आज आहे त्यास फरासीसी

भाषेंत केबो० डी० एस्कोयाड्रा व इंग्रजींत कार्पोरल (लष्करी जमादार) म्हणतात. आतां मी माझे हाताखालचे सैनिकांना मर्जीप्रमाणें हुकूम करूं शकतों. मी जेथें जेथें जाईन व ज्या ज्या जाती पाहीन त्यांच्याविषयीं आपणास सविस्तर लिहीत असावें असें आपलें नेहमीं मला सांगणें असतें. परंतु तसें करूं गेल्यास मला मोठमोठीं बाडें लिहावीं लागतील. माझे युरोपियन मित्र देखील मजशीं संभाषण केल्यावर माझी योग्यता व अनुभव पाहून मला अशाच प्रकारची माहिती लिहून काढण्यास सांगतात. वास्तविक मीं फार थोडें अध्ययन केलें आहे. मीं प्रायः सर्व शास्त्रें थोडींफार पाहिलीं आहेत व सुमारें सात भाषाहि मला येतात. इंग्रजी, फरासीसी, जर्मन, स्पॅनिश व पोर्तुगीज भाषांत मी चांगला बोलूं शकतों व इटालियन, डॅनिश व डच भाषाहि थोडथोडया जाणतों. परंतु मी त्या गणनेंत धरीत नाहीं. घरांतून निघतांना बरोबर एक पै देखील मीं घेतली नव्हती. एकाद्या नंग्या फकीराप्रमाणें मीं घरदार सोडलें. निघतांना परमपूज्य मातेचें दर्शन करावें ही इच्छा होती !

परंतु जगन्नियंत्या परमेश्वराची इच्छा यापेक्षां कांहीं निराळीच होती. त्यामुळें या आयुष्यांत तिचें दर्शन करण्याचें सौभाग्य मला लाभलें नाहीं. हाय ! संसारांत मी सांप्रत एकटा आहें व असाच एकटा राहीन ! जें माझे दैवीं असेल तेंच होईल. सर्वशक्तिमान् परमेश्वराचे निःसीम राज्यांत एकटें भटकत राहून सृष्टिजननीचें शोभासौंदर्य अवलोकन करावें एवढेंच काय तें मला सुख आहे. खरी मैत्री व सत्य प्रेम हीं जगांत अत्यंत दुर्मिळ आहेत. एका पंडितानें म्हटलें आहे कीं “ पृथ्वीवर निवास करणें म्हणजेच अभिनव जगत् निर्माण करणें होय. ” मीं कल्पनाशक्तीच्या मगदुराप्रमाणें एक दिव्य निकेतन निर्माण केलें आहे. एके दिवशीं मी त्याच ठिकाणीं माझ्या प्रियतम जननीचें दर्शन करीन. आपण सर्वजण मला पृथ्वीवरील एक भटकणारा असें समजत आहां. काका, आजपर्यंत हजारों लोकांनीं याच तुमच्या भटक्या सुरेशसमोर मोठ्या आदबीनें माना लवविल्या आहेत; फार काय सांगूं, मोठमोठाले जंगली हिंस्रपशू देखील त्याच तुमच्या चक्कर मारणारे सुरेस समोर गोगलगाईसारखे नम्र होऊन दास बनतात. जगांत शेंकडों मनुष्यें आपले

प्रचण्ड कर्तृत्वशक्तीचे जोरावर आपली उन्नति कशी घडवून आणतात याचें हें चरित्र एक उत्तम उदाहरण आहे.

सुधारणांचा टेंभा मिरवून मोक्षदीप दाखवूं म्हणणारे राजकर्त्यांचे कचाट्यांत सांपडलेल्या पवित्र मातृभूमीचे स्वातंत्र्यसंग्रामांत सर्व हिंदपुत्र धैर्यानें कालानुसार आत्मार्पण करण्यास शिकोत ही जगन्नियत्या परमेश्वराचे पायापाशीं प्रार्थना आहे.

समाप्त.

परिशिष्ट.

कर्नल सुरेशचंद्र यांनीं आपले काकांना पुष्कळ पत्रें पाठविलीं, त्यांतील कांहीं महत्त्वाचे पत्रांचा येथें अनुवाद केला आहे.

सॅण्टाक्रूझ, ८ फेब्रुआरी १८८७.

काकासाहेब,

वर सॅण्टाक्रूझचा ठिकाणा वाचून मी आज रायोडि-जैनिरो येथें नाहीं हें आपणास कळेलच. माझी तेथून या ठिकाणीं बदली झाली आहे. सॅण्टाक्रूझ हें एक लहानसें गांव आहे. कांहीं वर्षांपूर्वीं हें ब्राझीलचे सम्राटाची खाजगी मिळकत होतें; व त्यांचे गुलाम येथें शेती करीत असत. परंतु आपल्या उपजत व सर्वलोकविदित दयार्द्रतेला अनुसरून सम्राटानें सर्व गुलामांना दास्यमुक्त केलें आहे, यामुळें हें गांव अगदीं ओस पडलें आहे. आज हें गाईम्हशींना चरण्याकरितां उपयोगांत आहे. मी सांप्रत घोडेस्वारांत नोकर आहे, या जागेवर मला घोडे वगैरे जनावरांवर देखरेख करावी लागते. या सर्व घोड्यांना व दुसरे जनावरांना चराईकरितां ह्या गांवची विस्तीर्ण पहाडी जमीन राखून ठेवण्यांत आली आहे. काकासाहेब, सैनिक लोकांमध्यें एका मानाच्या जागेवर माझी नेमणूक झाली आहे, हें कळविण्यास मला आनंद वाटतो. ज्या हुद्यावर मी आज आहे त्यास फरासीसी

भाषेंत केबो० डी० एस्को याड्रा व इंग्रजींत कार्पोरल (लष्करी जमादार) म्हणतात. आतां मी माझे हाताखालचे सैनिकांना मर्जीप्रमाणें हुकूम करूं शकतों. मी जेथें जेथें जाईन व ज्या ज्या जाती पाहीन त्यांच्याविषयीं आपणास सविस्तर लिहीत असावें असें आपलें नेहमीं मला सांगणें असतें. परंतु तसें करूं गेल्यास मला मोठमोठीं बाडें लिहावीं लागतील. माझे युरोपियन मित्र देखील मजशीं संभाषण केल्यावर माझी योग्यता व अनुभव पाहून मला अशाच प्रकारची माहिती लिहून काढण्यास सांगतात. वास्तविक मीं फार थोडें अध्ययन केलें आहे. मीं प्रायः सर्व शास्त्रें थोडींफार पाहिलीं आहेत व सुमारें सात भाषाहि मला येतात. इंग्रजी, फरासीसी, जर्मन, स्पॅनिश व पोर्तुगीज भाषांत मी चांगला बोलूं शकतों व इटालियन, डॅनिश व डच भाषाहि थोडथोड्या जाणतों. परंतु मी त्या गणनेंत धरीत नाहीं. घरांतून निघतांना बरोबर एक पै देखील मीं घेतली नव्हती. एकाद्या नंग्या फकीराप्रमाणें मीं घरदार सोडलें. निघतांना परमपूज्य मातेचें दर्शन करावें ही इच्छा होती !

परंतु जगन्नियंत्या परमेश्वराची इच्छा यापेक्षां कांहीं निराळीच होती. त्यामुळें या आयुष्यांत तिचें दर्शन करण्याचें सौभाग्य मला लाभलें नाहीं. हाय ! संसारांत मी सांप्रत एकटा आहे व असाच एकटा राहीन ! जें माझे दैवीं असेल तेंच होईल. सर्वशक्तिमान् परमेश्वराचे निःसीम राज्यांत एकटें भटकत राहून सृष्टिजननीचें शोभासौंदर्य अवलोकन करावें एवढेंच काय तें मला सुख आहे. खरी मैत्री व सत्य प्रेम हीं जगांत अत्यंत दुर्मिळ आहेत. एका पंडितानें म्हटलें आहे कीं “ पृथ्वीवर निवास करणें म्हणजेच अभिनव जगत् निर्माण करणें होय. ” मीं कल्पनाशक्तीच्या मगदुराप्रमाणें एक दिव्य निकेतन निर्माण केलें आहे. एके दिवशीं मी त्याच ठिकाणीं माझ्या प्रियतम जननीचें दर्शन करीन. आपण सर्वजण मला पृथ्वीवरील एक भटकणारा असें समजत आहां. काका, आजपर्यंत हजारों लोकांनीं याच तुमच्या भटक्या सुरेशसमोर मोठ्या आदबीनें माना लवविल्या आहेत; फार काय सांगूं, मोठमोठाले जंगली हिंस्रपशू देखील त्याच तुमच्या चक्कर मारणारे सुरेस समोर गोगलगाईसारखे नम्र होऊन दास बनतात. जगांत शेंकडों मनुष्यें आपले

घरांतून निघून देशोधडीं गेल्यावर कफल्लक भिकाऱ्याप्रमाणे राहतात; व तुम्हीं टाकलेला—दूर लोटलेला—हा तुमचा 'सुरी' देखील त्यापैकींच एक आहे. काका, उद्देशरहित भटकणारांच्या गोष्टी मला फार आवडतात. त्यांना दिलेलें हें नांवही मला आवडतें. यांचे कारण असें आहे कीं, ज्याला तुम्ही नांवें ठेवतां तेंच माझे बाबतींत सर्वस्वीं खरें आहे. चक्कर मारणारा किंवा भटक्या कोणाला म्हणतात ? ज्यास राहण्याला घरदार नसेल व ज्याची काळजी वाहाण्यास कोणीही नसेल; अशासच ना ? एक प्रकारें ते लोकहि ज्ञानी असतात. कारण कोणतेंहि प्रकारचें बंधन नसल्यामुळें, नेहमीं नव्या तत्त्वांशीं अनुसंधान करण्यांत त्यांचे प्रयत्न चालू असतात. पृथ्वीवर जीं सुखें अज्ञात असतील तीं प्राप्त करून घेण्याकरितां त्यांची नेहमीं खटपट चालू असते, व त्या सुखाचे ते अधिकारी बनतात. अखिल ब्रह्माण्डनायक परमेश्वराचे अवाढव्य व विचित्र विश्वाचे ते उत्तराधिकारी असतात व ह्याच दृढ विश्वासानें ते दुसरे कोणीकडेहि दृष्टि न ठेवतां, मोठ्या आनंदानें नाचत, बागडत व गात गात आपले दिवस घालवितात.

आजपर्यंत कोणती मनःसंयमन करणारी व्यक्ति माधुर्यमय संसारास भुलून त्यावर आषक झाली आहे ? वीरांमध्यें प्लेटो किंवा विजयी पासेमियसपासून जर्मनसम्राट् विलियमपर्यंत शूर योद्धे, कवि व तत्त्ववेत्त्यांमध्यें झोरोस्तर, प्लेटो, होरेसपासून शेक्सपियर, सिलार, गटे व गोल्ड स्मिथपर्यंतचे सर्व कवि व तत्त्ववेत्ते हे सर्व महाशक्तिसंपन्न अतिशय अभिमानी, शुद्धांतःकरणाचे कुशाग्र बुद्धीचे व प्रचंड कल्पनाशक्तीचे पुरुष होते. या सर्वांच्या चारित्र्याकडे पहातां त्यांना सांसारिक सुखसंपत्तीची लालसा नव्हती. इतर लोक जें जाणण्याकरितां अगदीं व्यथित होतात त्याकरितां हे कधींहि उत्सुक नसत. असे लोक नेहमीं आपापल्या मनोवृत्तीप्रमाणें व्यस्त असतात. उच्चतर कल्पनाशक्तीचे प्रभावानें हे लोक गहन विचारशील बनतात. त्यांचें चिंतन, कल्पना व कार्य हीं नेहमीं नानाप्रकारचीं विचित्र रहस्यें व

---

१ सुरी हे सुरेशचंद्र यांचें बालपणाचें आवडतें नांव होतें; त्यांचे काका नेहमीं याच नांवानें त्यांस हाक मारीत असत.

भेद व त्याचप्रमाणें अनेक तत्त्वें यांजकडे लागून राहतात. सर्वसाधारण सामाजिक अथवा विषयासंबंधीं व्यापारांत त्यांची लेशमात्र देखील आसक्ति नसते. त्यांची चित्तवृत्ति नेहमीं उच्च वातावरणाकडे धांव घेते. व खरोखर असेंच व्हावयास पाहिजे. कारण आत्मा हा परमात्म्याचा अंश असल्यामुळें त्याचे ठिकाणींही दिव्यज्ञानसंपन्नता आहेच. असो. ह्या उच्च विचाराच्या गोष्टी आतां पुरे करतों. आपण लिहिलें कीं, मीं कलकत्त्यास येऊन आपणा सर्वांचें दर्शन करावें. व पित्राज्ञेप्रमाणें वागावें. परंतु मी तसें करण्यास अगदीं असमर्थ आहें. तेथें मजकरितां आतां कोण राहिलें आहे? जी मजवर प्राणाहून अधिक प्रेम करीत होती व आजही करीत आहे, व जिच्यावर मी प्रेम करीत होतों व आज करीत आहें, ती आतां या मर्त्य लोकांतून दिव्य लोकास गेली आहे. मी धैर्य धरून तिची वाट पहात या दूरच्या देशांत रहात आहें, व येथेंच राहीन. माझ्या प्रिय मातेला प्राप्त झालेली सद्गती मला मिळेपर्यंत मी येथेंच राहीन. ती अनंत मार्ग आक्रमीत अदृश्य स्थितींत मेघमण्डलाच्या अंतर्भागीं असलेल्या मणिमय मंदिराचे दरवाजाशीं माझी वाट पहात असेल.

आपला

फार दिवसांपासून दूर असलेला पण सजीव

—सुरी—

रायो—डि—जैनिरो.

पत्र २ रें.

काकासाहेब.

मला वाटतें कीं, हें पत्र पोंचण्यापूर्वीं माझें आणखी एक पत्र तुह्मांस पावलें असेल. आज मोठ्या दुःखानें व वैराग्यपूर्ण अंतःकरणानें हें मी तुह्मांस लिहित आहें. आमचे इस्पितळामध्यें पीतज्वरानें फार माणसें मरत आहेत. या कारणामुळें मला पूर्वींचें ठिकाण सोडून दुसरे ठिकाणीं राहायास जावें लागलें आहे. या भयंकर उष्णतेच्या दिवसांत मला कोणत्या प्रकारचे कष्ट सहन करावे लागतात याची एकवेळ कल्पना करावी.

आजकाल येथील उष्णतामान ९३° अंशापासून ९८° अंशापर्यंत नेहमीं असते. याशिवाय येथें द्रोहाग्नि पेटला असल्यामुळें, आमचे सैन्यांतील पुष्कळ शिपाई घायाळ झाले आहेत. हें पत्र लिहित असतांना देखील त्या घायाळांचा करुण स्वर माझे कानीं पडत आहे. काकासाहेब, आमच्या पूर्वींच्या इस्पितळाचे भीषण स्वरूपाची कल्पना देखील आपणास होणार नाहीं. तें इस्पितळ या नव्या जागेपासून दूर नाहीं. जेथें पूर्वी खिस्ती सांप्रदायाचें जुनें मंदिर होतें त्याच जागेंत आतां जुनें इस्पितळ आहे. आज देखील तेथील एक खोली माझे ताब्यांत आहे; कारण कीं, मला माझें सर्व सामान तेथून हालवितां आलें नाहीं. तसेंच मला तेथें औषधें तयार करण्याकरितां जावें लागत असतें. (मी वैद्यकी शिकलों आहें.) व शस्त्रक्रियेचीं उपकरणेंहि तेथेंच आहेत. जर मी येथें कांहीं दिवस राहिलों तर चांगला सर्जन बनेन. मी साधारणतः सर्व प्रकारची शस्त्रक्रिया करतों. व डॉक्टर लोकहि मला योग्य माहिती देऊन, माझे कामाला अनुमोदन देतात. ज्या इस्पितळासंबंधीं मी आपणांस लिहित आहें तें एका मोठ्या भवनामध्यें आहे. त्यांत वरून प्रकाश येण्याची उत्तम सोय केली आहे. जेव्हां भवन रिकामें असतें तेव्हां तें एखादे कबरस्थानाप्रमाणें भयाण दिसतें. साधारणपणें या घरांत शिरतांच पाहणारांना भीति वाटते. कामानिमित्त मला त्या ठिकाणीं वारंवार जावें लागतें; परंतु मला त्याचें बिलकुल भय वाटत नाहीं. कारण भूत पिशाचें हीं मनुष्याला त्रास देण्यास येतात ह्यावर माझा विश्वास नाहीं. मी भूतप्रेतादिकांसंबंधीं नेहमीं पुष्कळांचे तोंडून ऐकतों, परंतु तो मनुष्याचे मनाचा खेळ आहे असा माझा समज आहे. तथापि प्रेतात्मे आहेत ही गोष्ट मी मान्य करतों; व ते भुतांहून फार भिन्न असतात. परंतु ज्या घरांत भूतपिशाचें आहेत असें सांगण्यांत येतें, त्या घराची बरीक प्रत्यक्ष भुतांपेक्षां अधिक भीति वाटते. काकासाहेब मला मृत्यूचें बिलकुल भय वाटत नाहीं. मरत असलेल्या कित्येक रोग्यांना मीं औषध पाजलें आहे. त्यांतील अनेक लोक मेले आहेत; त्याच वेळीं मलाहि मृत्यु आला असता तर चांगलें झालें असतें. परंतु ज्या अर्थी परमेश्वरानें मला अशा भयंकर परिस्थितींतून सुरक्षित ठेवलें आहे, त्या अर्थीं एकदां आपलें दर्शन करावें, ही एक गोष्ट मला

मोठ्या आनंदाची वाटते. पुरें, यापुढें या खेद वाटणारे गोष्टीचा मी पुनरुच्चार करीत नाहीं.

काकासाहेब, मी लवकरच या ठिकाणाहून दुसरे गांवीं जाईन. व माझे प्रवासाचा खर्च निघेल असे कांहीं खेळ करीन. कारण प्रवास करणें हें मला फार आनंददायक वाटतें; व देश फिरतां फिरतां एक वेळ स्वदेशीं येईन अशी भावना मनांत उत्पन्न होते. गति ही सृष्टिनियमानुसार असून जीवनाचें लक्षण आहे म्हणून मी नेहमीं भ्रमण करीत राहणार. याशिवाय ब्राझिल देशांत जाऊन लष्करी नोकरी करून उच्चपद मिळवीन ही माझी महत्त्वाकांक्षाहि सफल झाली आहे. दुसरें, घृणार्ह स्त्रीजातीच्या चांगुलपणाची कसोटी पाहणें हा एक उद्देश होता; व एका सैनिकानें माझ्या मित्राचा जो अपमान केला त्याचा सूड उगविणें हा दुसरा उद्देश होता. हे दोन्ही उद्देश पूर्ण झाले आहेत.

मीं स्त्रीजातीचें नांव घेण्याचें सोडून दिलें आहे व माझे मित्राचा वैरी माझ्या येण्यानें भिऊन फरारी झाला आहे. अनेक कष्ट सहन केल्यावर हें घडून आलें. सर्कशींतील सुखकर जीवनक्रमाचा त्याग करून मी लष्करीपेशा स्वखुशीनें पत्करला व या गोष्टीला आज जवळ जवळ तीन वर्षें होत आलीं आहेत. सन १८८९ चे मे महिन्याचे १० वे तारखेस माझी लष्करी नोकरीचे कराराची मुदत संपते. तेव्हां ह्या नोकरीला रामराम ठोकून कांहीं तरी नवीन कार्य मी हातीं घेईन; व वर लिहिल्याप्रमाणें स्वच्छंदानें देशपर्यटण करीन. आतां मी अशी कांहीं अजब चीज शोधून काढतों कीं जिच्या योगानें मी एखादे सुखवस्तु गृहस्थाप्रमाणें सुखानें व आनंदानें राहीन. आजपर्यंत मी नेहमीं भले मनुष्याप्रमाणेंच वागत आलों. जरी मी बालवयांत घरीं असतांना कधीं कधीं फार दुष्ट वर्तन केलें तथापि तेव्हां देखील मी सरळपणा व प्रामाणिकपणा न सोडतां सन्मार्गानें वागलों व स्वाभिमान राखला. आतां आकाशांत उडणारे पक्ष्याप्रमाणें मी पुनः स्वतंत्र होऊन प्रफुल्ल मनानें नानादेशांत भ्रमण करीत नवीन सुखांचा अनुभव घेईन, हा विचार डोक्यांत आला म्हणजे अंतःकरण उसळूं लागतें. पदार्थविज्ञानशास्त्राच्या साहाय्यानें मी नवीन

शोध व यंत्ररचना करीन. सिंह, वाघ, अस्वल, हीना, हत्ती वगैरे पशूंना शिकविणें हें मोठें ज्ञानाचें काम नाहीं.

मी एक बोलणारा मुखवटा, विजेची बाहुली व एक पारदर्शक बालिका तयार करीन. ह्या देशांत व अन्य देशांतहि या तीन अजब चिजा दाखवून मी पुष्कळ धन संपादन करीन.

काकासाहेब, धन संपादन करण्यास ज्याजवळ डोकें आहे व जो अंतःकरणाचा सरळ आहे, त्यास ह्या संसारांत सुलभ रीतीनें धनप्राप्ति होते. मनुष्यप्राणी स्वतःची काळजी वाहतो व परमेश्वर सर्व प्राणीमात्रांची चिंता वाहतो. परमात्म्याची शक्ती सर्वांहून श्रेष्ठ आहे. संसार हा परमेश्वरस्वरूप मानिल्यानें आपले मनाप्रमाणें सर्व गोष्टी यथाक्रम चालतात.

सर्व शास्त्रांत चिकित्साशास्त्र श्रेष्ठ आहे. मीं त्याचा फार काळजीपूर्वक अभ्यास केला आहे व त्यांतील गूढ तत्त्वाचाहि अभ्यास केला आहे. मी ह्या शास्त्राला फार मान देतों, परंतु त्याच्या अध्यापकांना मात्र मी निष्ठुर समजतों. याचें कारण त्यांचे ठिकाणीं औदार्याचा पूर्ण अभाव आहे, हें होय. औदार्याभावीं पंख नसलेल्या अप्सरेप्रमाणें त्यांची त्या शास्त्रांतील निपुणता व्यर्थ आहे.

सर्व शास्त्रांमध्यें सृष्टिकर्त्या परमेश्वराशीं तादात्म्य करून देणारें व त्याची प्राप्ति करून देणारें अध्यात्मशास्त्र हें अत्यंत श्रेष्ठ आहे. आज या बाबतींत मी फारसें समालोचन करूं इच्छित नाहीं.

आपला नम्र
सुरेश.

पत्र तिसरें.

काकासाहेब,

फार दिवसांत आपणाकडून पत्र आलें नाहीं. मागचे वर्षीं मीं आपणांस पत्र लिहिलें होतें. त्या पत्रांत मीं बंडाचा उल्लेख केला होता. त्यांत माझ्या संबंधाची हकीकत मीं लिहिली होती. परंतु अद्याप त्याचें आपणांकडून उत्तर आलें नाहीं. युद्धखात्यांत माझी नोकरी योग्य-

प्रकारें चालली आहे. प्रथम सार्जण्टचे हुद्यावरून मला ब्रिगेडचे हुद्यावर नेमलें.

याचे पूर्वी पुष्कळ दिवस मी यापेक्षां उच्च दर्जाचे हुद्यांवर ऑफिसर होतों परंतु मी विदेशी आहें, ही गोष्ट माझे उन्नतीला प्रतिबंधक होत आहे. तथापि ब्राझिल देशांत राहून मला आतां पुरीं सहा वर्षे झालीं आहेत. पुष्कळ मोठमोठे लोक मला चांगल्या प्रकारें ओळखतात. या गोष्टीमुळें माझी बाजू थोडीफार यशस्वी राहील. येथील व्यवहार पोर्तुगीज भाषेंत चालतो हें आपणास ठाऊकच आहे.मी प्रथम येथें आलों तेव्हां मला ही भाषा बिलकुल येत नव्हती.आतां मीं या भाषेचा अभ्यास केला आहे.सांप्रत मी अशा एका मोठ्या हुद्यावर आहें कीं, त्या जागीं काम करण्याची लायकी आमच्या रेजिमेण्टमध्यें फार थोड्यांचे अंगीं आहे. प्रजातंत्र राज्याच्या प्रेसिडेंटाकडून सरकारी रीतीनें जाहीर होतांच मी आपणाला माझ्या बढतीविषयीं लिहीन. गेल्या वर्षी मीं जी कामगिरी बजाविली तिची प्रशंसा सरकारी कागदोपत्रीं बरीच झाली आहे. एक दिवस देखील वेढा पडूं न देतां मीं यशःप्राप्ति घडवून आणली. अलीकडे रायो–ग्राण्डी–डी–शिऊल शहरांत बंडखोर लोक जनतेवर जुल्म करीत आहेत. माझी तेथें जाण्याची फार इच्छा आहे. परंतु अद्याप आम्हांला तेथें जाण्याचा हुकूम झाला नाहीं.

पिताजींची आजकाल स्थिति कशी आहे ? ते कधीं माझी आठवण करतात काय ? ईश्वरकृपेनें मी खुशाल आहें एवढें त्यांना जरूर सांगा. आतां मी भला गृहस्थ झालों आहें. समाजांत मी प्रतिष्ठितपणानें राहतों; सर्व लोक मला मान देतात. बदमाषाशीं बदमाषाप्रमाणें, डकाईताशीं डकाईताप्रमाणें व भल्याशीं भलाईनें अशा रीतीनें मी वागतों.

मी स्वकष्टानें सुशिक्षित झालों आहें. कारण चवदावे वर्षापासून आजतागाईत मजकरितां कोणींहि प्रयत्न केला नाहीं. आज माझें वय ३२ किंवा ३४ वर्षांचें असेल.——माझें वय मला पूर्णपणें ठाउक नाहीं. तें कितीहि असो, पण ह्या वयांत माझे डोक्याचे केस पांढरे झाले आहेत, हें मोठें आश्चर्य आहे. माझ्या टाळूवरील बहुतेक केस नाहींसे होऊन

टक्कल पडलें आहे. सर्वांना माझी आठवण देत जावीं, जे मला ओळख-तात त्यांजविषयीं मला हकीकत लिहिण्याचें करा.

आपला स्नेहांकित.

सुरेश.

पत्र चौथें

रायो-डि-जैनिरो

काकासाहेब, १०-१-१८९४.

या खेपेस पुनः आपणास पत्र पाठविण्यास उशीर झाला, याचें कारण तेव्हांपासून मी वातरोगानें बिछान्यास खिळलेला आहे. सुमारें एक वर्षभर या रोगानें मला पछाडलें आहे. गेल्या आठवड्यांत पारा व आयोडाइड ऑफ पोटॅश यांच्या एका मोठ्या खुराकसेवनानें माझा हा रोग कमी झाला आहे; परंतु या औषधांत कांहीं विषारी लक्षण दिसून आल्यानें मीं तें सेवन करण्याचें सोडून दिलें आहे. डॉक्टरांचें असें मत आहे कीं या रोगाची पीडा पूर्ण नाहींशी होण्यास फार दिवस लागतील. पत्राबरोबर दोन छायाचित्रेंही पाठवीत आहे. एक आपणाकरितां व दुसरा माझ्या प्रिय पिताजीकरितां. माझे पिताजी या समयास इहलोकीं नाहींत अशी मनोधारणा कां होत आहे समजत नाहीं. ब्राझिल देशांतील पायदळ पलटणीच्या दुय्यम सेनापतीच्या पोषाखांत आपले पुत्राला पाहून त्यांना समाधान वाटेल. कारण कीं हा गौरव त्यांचा आहे. या पोषाखाला सुमारें ३००० रु. खर्च आला. हें ऐकून आपणाला आश्चर्य वाटेल. हा सुंदर पोषाख रेशमाचा असून तो शुद्ध सोन्याच्या जराच्या नकशीनें सुशोभित केला आहे.

मी माझे प्रिय पत्नीचाही एक फोटो पाठवीत आहे. हा विवाह होण्यापूर्वींचा आहे. मी माझे पुत्राचा फोटो अद्याप काढला नाहीं म्हणून तो पाठविला नाहीं.

यानंतर निथेरायचे युद्धानंतर घडलेल्या अपघाताची हकीगत लिहिलेली आहे.
